

ЖИВАН МИЛИСАВАЦ

ВАСА СТАЈИЋ

МАТИЦА СРПСКА

— MC

ЖИВАН МИЛИСАВАЦ

ВАСА СТАЈИЋ

— НАЦРТ ЗА СТУДИЈУ —

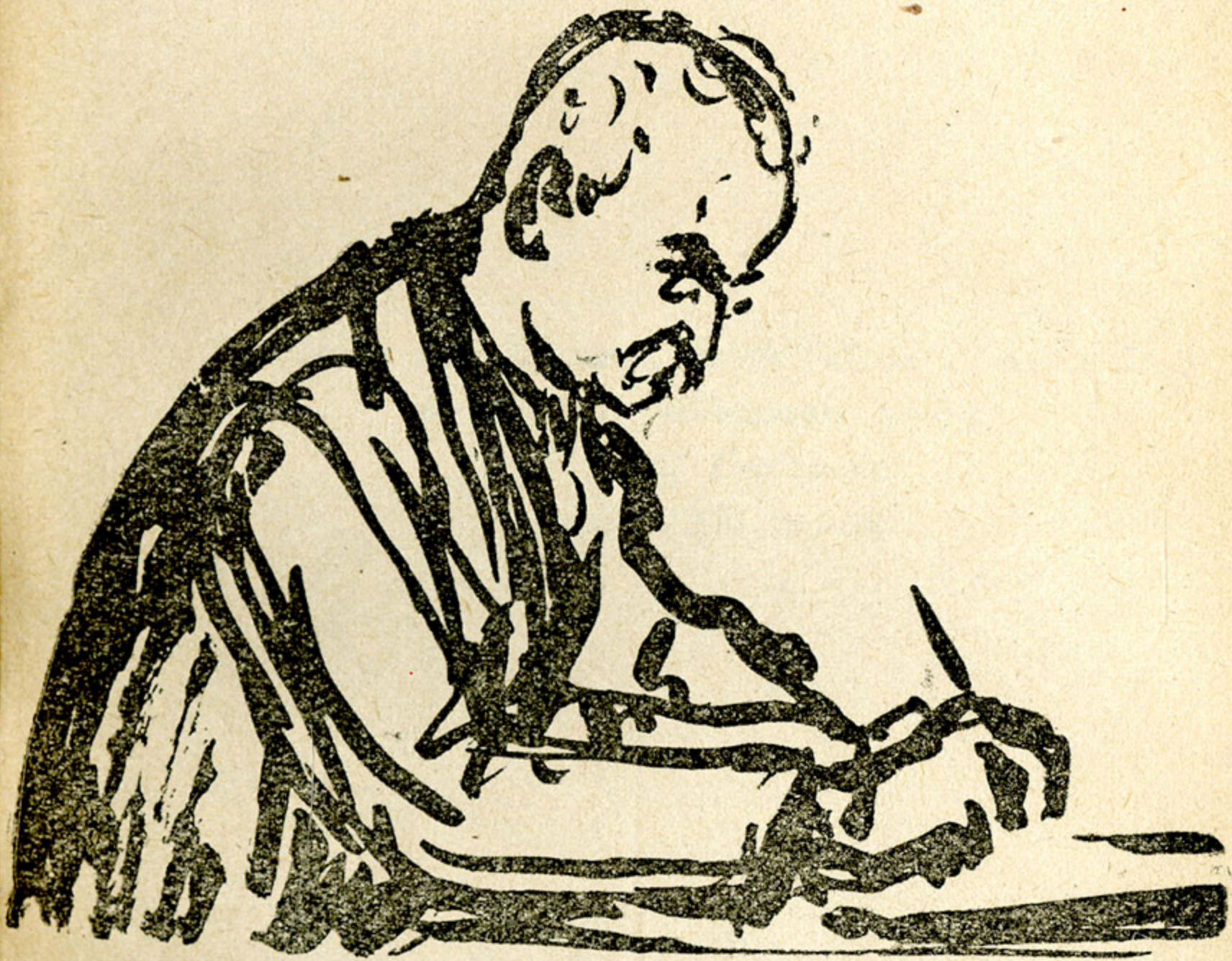

Н О В И С А Д

1949

554128

ВАСА СТАЈИЋ

(Цртеж Ивана Табаковића)

Успомени оца Душана, мајке Сјане и браћа Саве
побијених у усјашком логору
у Сјарој Градишки
у лето 1944 године

Можда би требало, пре него што се почне приказивати лик Васе Сјајића, поставити питање: да ли је потребно и корисно писати књигу о Васи Сјајићу, или бар — да ли је то данас нужно? Шта представља Васе Сјајић у књижевности и култури, у друштвеном и политичком животу Југославије? Није ли он ипак сјајна појава у крупним збивањима и догађањима који су се одиграли за последњих педесет година?

Име Васе Сјајића везано је за многе политичке, а још више за културне догађаје у Војводини. И оно стоји, чврсто и истакнуто, међу многим именима културних и јавних радника који су се залагали за културни напредак, политичке слободе и бољи живот нашега народа. Живот Васи Сјајића је пример упорне и смеле, — иако не увек са јасно постављеним циљевима, — борбе против система националног и социјалног угњетавања, без обзира на пут којим је ишао и који се скоро редовно губио у иреалности. Немајући увек јасну оријентацију у комплексу класних и националних проблема, Сјајић је, неминувано, морао да доживљава поразе; да са висине својих идеалистичких планова пада у дубока разочарења; да, најзад, преживљава дубоке личне кризе. Одраслао у крилу грађанске класе а васпитан у идејама нашега гра-

Ћансӣва када је оно на својој засӣави имало исписане напредне и слободољубиве пароле, Сӣајић је бранио и штӣио иу засӣаву од ише исше класе у време када се она одрицала своје напредне прошлосӣи. У овој борби он је био побеђен и одбачен, али се није савио ниши сломио.

Ако је за Милеӣу Јакшића речено да је „последњи песник сӣаре Војводине“, слободарске Војводине Милеӣићеве епохе када је српска грађанска класа одражавала напредне ишежње целог народа, за Васу Сӣајића се са исшо шoliko оправданосӣи може рећи да је он последњи ирибун ише сӣаре Војводине; али и не само шо: он је наслућивао значај појаве радничке класе као друшвӣвене и полишичке снаге и насшојао да усклади своја либерална демокраӣска схваӣања са ишежњама радничког покреӣа. И када његова делаӣносӣ и не би била познаӣа ван граница Војводине, — а она је познаӣа, — она је од значаја за развој напредне мисли у Војводини, управо за чување и неговање слободарских и демокраӣских итрадиција у њој. Ако и није био централна личносӣ у полишичком живоӣу Војводине, он је шо неоспорно, извесно време, у кулшурном живоӣу. Ошуда, даӣи лик Васе Сӣајића значи у знаӣној мери освешлиӣи и друшвӣвена и кулшурна збивања у овоме крају Југославије; а даӣи биографију Сӣајићеву значи даӣи прилог нашој полишичкој и кулшурној исшорији новијега времена, а нарочишо исшорији омладинског покреӣа новијега доба.

Своју кратку и врло занимљиву, — досада још необјављену, — аутобиографију почео је Васа Стајић (рођен 1878) не много занимљивим архивским истраживањем лозе Стајића, родословски и акатски, како је бележила педантна администрација Кикиндског дистрикта и невеста рука мокринских свештеника. Међутим, за младића који је из редова пастира, против своје воље, упао у гимназију и скоро у исто време, али сад својим сопственим читањем и размишљањем, у „социјализам“, од много већег је интереса знати какве су биле друштвене а не породичне околности у којима се образовао каснији неуморни агитатор и јавни радник.

Уписавши се у кикиндску гимназију 1889 године, — исте године када је Јаша Томић убио Мишу Димитријевића, — Васа Стајић је већ идуће године прешао у Карловце у којима су се „духу ученика отварали много шири видици, и било је много лакше ући у идејне покрете него ли у Кикинди крај Штеванчеве баре“.

Шта су могла научити „деца fin de siècle-a“ — како Стајић назива своју генерацију, — из рушевина у које се раздробила Српска народна слободоумна странка после десетогодишњег сувереног политичког и културног вођства срп-

ског народа у Аустрији? Милетић је, својим чувеним *Туцинданским* чланком 1860 године, јасно формулисао схватање српског грађанства према деценијама и столећима обећаваном и привилегијама „гарантованом“ „Српском војводству“ у оквиру Аустрије: „Војводство је дакле сарањено!“ — Никада признато од стране угарских владајућих сталежа и никада остварено, оно је било привлачан мамац који је стотинама година везивао Србе у Аустрији за бечки двор, и бич којим је Беч с времена на време претио Мађарима. Срби су, са своје стране, сматрали да су привилегије онај историски основ на чијем темељу има да се реши српско национално питање у Угарској. Од два историска схватања победило је, најзад, мађарско: цар је, и поред огромне услуге коју су му Срби учинили 1848 сачувавши му престо и државу, и формално решио да се Војводство Србија и Тамишки Банат присаједини Угарској (1860 г.), „на основу државоправних претензија ове краљевине на споменуте области“. И када је Милетић, у споменутом *Туцинданском* чланку написао: „С овом годином свршујемо рачун наш са досадашњом владом“, — то је значило не само стављање тачке на један дути период прошлости у коме су Срби „сарађивали“ са бечким властима, него и нов период у будућем решавању националног питања у Угарској. Решење националног питања Срби више неће тражити у споразуму са Бечом, него у споразуму или борби са пештанским властима. *Туциндански* чланак се сматра програмом странке која се тек прикупљала око Светозара Миле-

тића све до 1869 године, када се странка и формално организује и доноси свој познати *Бечкеречки програм*. Основне идеје овога програма су: равноправност свих народа Угарске (не више посебна политичка територија!) и сарадња са осталим народима — Румунима, Словацима и Русинима у борби за остварење овога захтева; заступање државно-правне самосталности и земљишне целокупности Троједне краљевине (Хрватске); помоћ Румунима у борби за аутономију Ердеља; демократизација управе и општинска аутономија, затим остварење личне, друштвене и политичке слободе; даље, „у интересу народносне равноправности побијати 12 законски чланак од 1867 о поравнању са Аустријом као пород непријатељског духа спрам Словена“; и најзад помагати ослобођење хришћанских народа испод Турака, тражећи да се стране силе не мешају у корист Турске.

Аустро-Угарска нагодба од 1867 године била је још један снажан ударац народима Аустрије. Изневерени од стране Беча а изгубивши у Пешти снажног савезника, словенски народи су изгубили сваки утицај на развој прилика у двојној монархији. С друге стране, Српска народна слободоумна странка почела је изнутра да шкрипи под утицајем класног диференцирања не само у граду него и на селу. Први знаци распадања показали су се већ 1881 године. На збору странке у Новом Саду млади Јаша Томић, претставник „вршачких социјалиста“, критиковао је „Бечкеречки програм“ због његове националистичке ускости. Томић је поставио „питање хлеба“, тражећи да странка поведе

више брига о економско-социјалним питањима. Томић се усудио чак да удари и на Милетића који је тада још био неоспорни ауторитет, али га је Милетић удаљио са конференције као странци страно, непријатељско тело. Тежи ударац за странку био је резултат црквеног сабора 1881/82 године. На томе сабору, помоћу десног крила странке, претставника крупне српске буржоазије тзв. нотабилитета, изабран је за патријарха Герман Анђелић, кандидат пештанске владе и изразити непријатељ Народне странке. Милетићева болест и повлачење из политичког живота само су убрзали процес распадања. Већ 1884 одржана је у Кикинди конференција коју су сазвали „нотабилитети“ Максимовић и Касапиновић ради измене „Бечкеречког програма“. Конференција је скоро без опозиције изгласала промену политичког курса. „Бечкеречки програм“ су бранила свега четири говорника, од којих је један био Јаша Томић, други Лаза Нанчић, трећи Мита Николић, изасланик бечке академске омладине, и четврти д-р Ђока Милосављевић. Суштина „Кикиндског програма“ састоји се у измени односа према мађарској владајућој класи. Док је „Бечкеречки програм“ стављао странку у опозицију према мађарској влади која се нагодила са Аустријом, кикиндски тражи сарадњу са мађарском владајућом странком и њеним претседником грофом Тисом. Док се у првом побија 12 зак. чланак о Нагодби, други почиње речима признања: „Стојећи на земљишту 12 законског чланка од 1867....“ Исто тако прећутно су признате припреме Аустрије за анек-

сију Босне и Херцеговине. Док је десно крило некадашње Милетићеве странке припремало и изводило расцеп, нудећи потпору реакционарном режиму грофа Тисе, Милетићеви блиски сарадници — Михаило Полит-Десанчић, Миша Димитријевић, Илија Вучетић и други — нису реаговали на догађаје. Одбрана Милетићева програма пала је у део социјалистичкој омладини која је тај исти програм пре три године оштро нападала. Јаша Томић је и овом приликом тражио да се у „Бечкеречки програм“ унесе: смањење војне обавезе, оснивање економских и занатлиских школа и задруга, увођење општег права гласа, слободе штампе, збора и удруживања, и захтев за евакуацију Босне и Херцеговине и право „потпуног самоопредељења данас још подјармљених народа на Истоку“.

Борба за *Заславу*, орган Српске народне слободоумне странке, завршила се тиме што је Јаша Томић постао главни уредник. Од тада почиње стална борба између либералног центрума, на чијем челу су били Полит и Димитријевић, и левог крила, на челу са Јашом Томићем. Ова борба се завршила потпуним расцепом странке, покретањем *Браника* као органа умерених либерала и — убиством Мише Димитријевића. Полит и Димитријевић су стајали на позицијама „Бечкеречког програма“ без икаквих измена, док је Томић, усвајајући основне поставке тога програма, уносио извесне измене на економском плану. Миша Димитријевић је нападао Томића због социјализма: „Знао сам да сте социјалиста и да је један део

млађег кола још од доба пок. Светозара Марковића социјалистичкој странци припадао. Ја сам тај појав у нашем народном животу сматрао као велику несрећу". Томић је нападао вође либерала што нису стали на браник Милетићева програма у време када су „нотабилитети“ почели разарање странке. Међутим, у ово време Јаша Томић већ није више био социјалиста. Његов разлаз са социјализмом почео је још у време босанско-херцеговачког устанка 1875 године, дакле, када је имао 19 година. Тада је он читао социјалистичку литературу и пратио *Volksstaat*, орган социјалистичке странке у Немачкој. Када је тај лист заузео непријатељско држање према босанско-херцеговачком устанку, Томић и Нанчић су написали чланак у одбрану устанка, али га редакција није хтела објавити. Онда су они написали нов чланак и послали га уз попутно писмо у коме су написали „да ми, српска омладина, који припадамо социјалистичкој странци, стојимо уз босанско-херцеговачки устанак“. На овај чланак, који такође није објављен, одговорио је В. Либкнехт, један од вођа немачке социјал-демократије, да они нису социјалисте него националисте. Иако су после завршетка устанка наставили сарадњу у „Фолксштату“, убрзо је дошло поново до размимоилажења у схватањима, овога пута коначно. Повод размимоилажењу било је гледање на решавање националног питања у Аустрији, односно Угарској. Социјал-демократски покрет у Немачкој и Аустрији, у ово време, био је изразито опортунистички и реформистички. Имајући погре-

шан став према националном питању, немачка и аустриска социјална демократија, на чијем челу су тада били Ласал, Бебел, Либкнехт, Кауцки, није могла разумети национално-ослободилачке тежње балканских народа. Нарочито је аустриска социјал-демократија одбијала од себе угњетене народе у Аустрији Адлеровом теоријом о потреби давања културне аутономије народима аустриског царства, уместо признања права ових народа на њихово потпуно национално одређење и ослобођење. Томић и Нанчић, разочарани неразумевањем српског националног проблема у Угарској од стране социјалистичких другова, полазе „у социјализам“ другим путем који ће Јашу Томића (Нанчић је умро већ 1887 г.) одвести у радикализам, па чак и на позиције српских клерикала. Свој прелазак на позиције буржоаског радикализма Томић је прикривао извесно време фразама о социјализму као крајњој етапи до које се може доћи само преко претходне етапе — радикалског програма. Велики демагог, он је свој заокрет у политичким схватањима штитио великим ауторитетима као што су Светозар Марковић, Светозар Милетић и Змај. Док је Светозару Марковићу приписивао оснивање радикалне странке у Србији и на тај начин хтео да укаже на своје везе са социјализмом, с друге стране се позивао на Светозара Милетића који је говорио: да није Србин, био би социјалиста, и на Змаја чије су речи: „Ја сам се одувек олагао са напредним идејама социјализма. Ал' социјализам није у нашој руци“.

Прешавши на националистичке позиције,

Јаша Томић се све више и све дубље разилазио са основним социјалистичким принципима. Националне и економске проблеме он је посматрао кроз призму црквено-школске аутономије, што га је одвело на позиције клерикализма. Док се задругарство Шулце-Делића и Рајфајзена извргло у стуб капиталистичког поретка, радикална странка је унела у свој програм: „Српска народна радикална странка уверена је да будућа реформа друштва лежи у задругарству“; социјалисти су тражили експропријацију црквених имања — Јаша Томић је, посматрајући проблем из локалне српске перспективе, — устајао против експропријације, јер би тада „Срби били културни просјаци“; социјалисти су имали у програму укидање конфесионалних школа — Томић је био против, јер „данас код нас укидање вероисповедних школа значи — *помађаривање*“. На тај начин од „ватреног социјалисте“ из ране младости развио се огорчени противник социјализма.

Међутим, социјалистички покрет код нас, иако је имао крупних мана примљених од социјал-демократских партија Немачке и Аустрије, стално се развијао и јачао. У исто време, осамдесетих година, јављају се и прве организације пољопривредних радника, на чијем оснивању је радио Михаило Танчић, оснивач Удружења пољопривредних радника. Иако је ово удружење растурено 1891. године „уз кржави отпор пољопривредних радника“, 1896 се већ јављају нове организације у Сенти, Ст. Бечеју, Србобрану, Елемиру, а затим и у В. Бечкереку, Меленцима, В. Кикинди, Куманима, Вршцу, Сомбору,

Суботици, Апатину, Ади, Ст. Моравици, Новом Саду, Руми. Овим организацијама претходе штрајкови пољопривредних радника, нарочито велики „жетвени штрајк“ у Елемиру 1897 године, угушен оружаном силом. У то време — деведесетих година — почиње у ове крајеве продирати научни социјализам-марксизам. У Србији се 1895 појавио лист *Социјал-демокраш*, а 1897 *Радничке новине*. У крилу Српске социјал-демократске партије, основане 1903, Димитрије Туцовић је имао да сузбија и сузбио је утицај опортуниста Скерлића, Лапчевића и других. Први лист у Хрватској покренут је у Загребу 1892 (*Слобода*). Срби у Војводини нису све до почетка овога столећа имали своју социјалистичку организацију. Месне социјалистичке организације, којих је било у многим местима, нарочито у Банату, организационо су биле повезане са Пештом, где је покренута *Народна реч*, лист за пропагирање социјализма у Војводини. Али социјалистички покрет је обухватао искључиво пролетаријат, у првом реду сеоски, док је српска интелигенција, одгојена у традицијама грађанског либерализма, била разбијена у грађанске партије које су се гложиле око „народносног“ проблема и унутрашњих питања црквено-школске аутономије.

Васа Стајић је улазио у живот у ери дубоке кризе, како економске тако и политичке, када су се припремали крупни политички догађаји и када су се политички прваци разврставали у фронтове мењајући често схватања и позиције, и када од старих познатих и великих књижевника живе још само Змај и Лаза

Костић, и они у два различита политичка и идејна табора: Лаза Костић међу клиром против кога је некада устајао са младићким одушевљењем, а Змај у редовима радикала. Милетић, телесно још жив али не и духовно, није више регулатор политичког живота грађанске класе него барјак који употребљавају и злоупотребљавају разне српске грађанске партије са различитим, па често и супротним, политичким програмима и циљевима.

Одмах негде на почетку своје аутобиографије Стајић је забележио :

„Једна студенткиња у Тополшици ми је у разговору поставила питање : како сте постали социјалиста ? Одговорио сам јој да је почетак учињен кад сам, ваљда као трећошколац, прислушкивао разговор Саве Максимовића и Бранка Димитријевића (мислим да је на Загребачком универзитету предавао националну економију, а умро у Стењевцу). Приликом једног погребња у ком је суделовала и гимназија, они су у саборној цркви разговарали, да ли има душе. Мислим да су решили : нема је. Ја сам ту мрвицу ухватио и присвојио. У четвртом разреду сам читао Пелагићеву *Тројну унију Европе*. Он је сваку неозваничену мисао сматрао за социјализам. По њему, социјалиста је био Хус, Галилеи, Бордано Бруно итд. Зато сам се и ја ваљда сматрао социјалистом, имајући мисао да нема душе“.

Па ипак, прва политичка „организација“ којој је Стајић припадао није била социјалистичка. За почетак свога интересовања за политичке проблеме има захвалити својим старијим друговима који су, загрејани агитацијом Јаше Томића, основали у школи тајно друштво пријатеља радикала. Они су га, као петошколца

који „више воли читање него учење“, увукли у ово друштво, иако он, како сам каже, није много разумевао ни где се налази ни зашто су га тамо увели. Када су се „радикали“ ускоро разишли, основано је ново, опет тајно друштво, сада „социјалистичко“. „Ово се ваљда десило почетком 1895“. Па, иако се и ово друштво, само од себе, растурило још исте године, Стајић је продужио са трагањем за науком социјализма. Врло добар ђак од петог разреда, иако је у нижим разредима тек некако прелазио, он је то постигао не учењем облигатних предмета из прописаних уџбеника, него читањем великих писаца који су га обогаћивали општом културом. Прочитавши, после завршеног четвртог разреда, Гетеова дела на немачком, он већ у петом разреду чита и преводи у своју свеску *Kraft und Stoff* од Бихнера. А када је због сукоба с катихетом, кажњен са 16 сати затвора, он то користи да би превео Жоресову посланицу *Aux étudiants*. У шестом разреду чита *Шша да се ради* од Чернишевског, и преводи, опет у своју свеску, Марксов *Lohnarbeit und Kapital*. У исто време држи социјалистички лист *Neue Zeitung* чији је уредник био Карл Кауцки. У седмом разреду држи француски часопис *La question sociale*, а преко неких осмошколаца (Лаза Поповић и Сава Максимовић) ступа у везу и са младим београдским социјалистом Јованом Скерлићем, чијим посредством је, ваљда, стизао у Карловце лист *Занашлијски Савез* и некаква социјалистичка библиотека од које је прву свеску — *Земаљски рај* — имао и читао и Стајић. Од тога

времена ова веза је постојала све до Скерлићеве смрти. У то време пада и први одлазак у Београд, куда су га повели Поповић и Максимовић на матурантски састанак, иако је он тада био завршио тек пети разред. Скерлића, узетог припремама за састанак, није тада видео, — а то је, између осталог, био један од разлога који су га тамо вукли, — али се он већ од тада добровољно потчињавао Скерлићеву утицају. На Скерлићеву препоруку претплатио се и на *Радничке новине* када су ове покренуте. С друге стране, и везе са Јашом Томићем, над чијим се радикализмом још некако назирала социјалистичка фирма, биле су у ово време доста чврсте. Он је читао Јашине песме и романе *Трулеж* и *Назарени*, и пропагирао их међу средњошколском омладином. Под утицајем *Назарена*, у којима је Томић покушао да да објашњење корена друштвеног зла, супротстављајући назаренској секти наивно замисљено „Друштво добрих људи“ као средство за поправак људскога друштва, Стајић је писао чланке које је Томић објављивао у *Засиави*. Томић је тада ценио Стајића више него икојег другог омладинца, надајући се, вероватно, да ће у њему добити оданог и пожртвованог ученика. Јаша Томић се надао да ће међу омладином која се загревала социјалистичким паролама створити подмладак радикалској странци. Радикали су донекле и успели да унесу пометњу међу напредном омладином. Један Стајићев пријатељ из Врањева, Миливоје Јовановић, богослов који је читао Маркса и Енгелса, жали што је Стајић одустао од намераваног

пута у Београд, на радикалски збор (1896): „Ја сам се том много радовао, што бих чуо из уста очевидца о збору радикалном“. А Стајић се, исте године, жали Скерлићу: „социјалистичко“ друштво се разилази; неки су потпуно отнали, признавши националном питању првенство пред социјалним; други су утописте. У целој карловачкој гимназији био је свега један „марксиста“, и тај је завршио тек четврти разред! А изгледа да ни у другим центрима нису биле прилике боље. Стајићев старији друг, Лаза Поповић, који је отишао у Беч на студије, пише о тамошњој омладини: „О друговима, не знам ти много казати; ја сам изолован, а то због тога што их се гадим. Само лумповање. Сироти родитељи код куће муче се цео месец док скупе нешто новаца за сина који „учи“ у Бечу. Нису, дакако, сви таки, али већина. Пре неколико дана скрхали су ногу једном сирому кочијашу у граду, не знам јесу ли наши, али доста да су ђаци“. У таквој средини је почео да попушта и Лаза Поповић, и да мења своје политичке погледе. Стајић, када је то осетио, јавио му је у Беч: морају гледати да разлике у мишљењима изгледе, иначе нема заједничког рада нити пријатељства.

За време школског распуста 1896 године Стајић је улетео у политичку агитацију у Кикинди. Одавде је он одржавао везе са истомишљеницима у околним местима. Тада младички загрејан и сувише оптимиста у погледу развоја економике на војвођанском селу, он је веровао да није далеко време када ће се завршити процес капиталистичке акумулације у

пољопривреди, после чега неминовно долази социјализам. У томе погледу занимљиво је писмо поменутог Миливоја Јовановића из Врањева, који је реалније гледао на ствари. Тај Јовановић му пише, између осталог :

Велите : „за 15—20 год. капитализам у агркултури, каквог, велите, данас нема у Француској“. Ја не знам да ли ће баш за 15—20 г., али је факат да дуго бити неће. Ја сам то и сам врло добро опазио у своме месту. Мањи газда пропада, а капитал прелази у руке неколицине. Мала цена житу ће само убрзати тај процес. Док је била велика цена житу, још су се и мање газде могле којекако и одржати, али са падом цена падају и они, а њихова земља иде у руке великих капиталиста. Ево како : земљу мора урадити и посејати, дакле трошак на семе и алате и марву ; чим је сабрао летину, мора повећи део да прода, јер је цена мала, да би платио порезу, а онај део што му преостаје, то је цена његовог рада, и то тако мала као и она којом он плаћа своје надничаре, дакле једва да се хлебом исхрани. Узмите сад једну неродну годину. Одмах мора узајмити ако ће да подмири све своје потребе. Је ли само једаред узајмио, он је за 3—4 г. надничар, а његов капитал прешао у руке богаташа, јер су сад само богаташи кадри куповати земљу. Земљу раде рационалније, и то преко рђаво наплаћених надничара, а порезе релативно мање плаћају него мањи људи (сећате се „Прогресивна пореза“ у Драг. Станојевића Српсџву), те им још преостаје за јачање капитала. Груписање капитала у рукама неколицине мора доћи, али ће томе, по моме мишљењу,

требати и преко педесет година, јер разне прилике чешће обарају и велике капитале (узмите само деобу која велики капитал подели на неколико мањих). Ни велика индустрија није кадра да за тако кратко време обори мање произвођаче, иако су много згодније прилике за велики капитал.

Пишете ми како агитујете по Кикинди. Ја не знам да ли имате каква успеха, јер ми о њој врло мало пишете. Пишите ми дакле што више о тој вашој агитацији. Ја мислим да ће плод тога рада бити слаб, јер још нема у нашем народу згодног земљишта за социјализам. Можда би више успели са Јашиним „Друштвом добрих људи“. Уосталом, то ми је тек тако дошло на памет, јер још немам довољно података, да бих могао потврдити своју мисао. Можда ћете ме ви убедити да је онако као што ви мислите, јер можда Срби тамо друкчије стоје, можда боље и познајете прилике нашег народа него ја сам. Зато мало више о вашем раду!

Сада читам Енгелса. Почео сам редом, али сам морао напустити филозофски део, те прећи на економски. Много ми се допада како пише, и осећам да ћу доста научити из њега. А сада више читам и *Историју социјализма*. Можда ће ова факација доста допринети моме знању.

За Јашин роман нисам купио претплату, јер је Врањево дало 35 претплатника, а сумњам да би се могао наћи још који. Песме (Јаше Томића — Ж. М.) ми нису дошле до руке. Ако сте их читали, пишете ми штогод о њима.

Овакав рад није могао остати незапажен од стране професора, тим пре што Стајић није

хтео да иде у цркву — што је онда био велики преступ. Професори су покушали да га „излече“ од „социјалистичке заразе“. Основни лек је био казна затвором због недоласка у цркву, али је било и других. Поред прекора и грдњи, давали су му и „очинске“ савете; поред књига, међу којима је нарочито место узимала књига *Durch Darwinismus zum Anarchismus* коју му је дао катихета Маширевић, неки су га „тешили“ као правог болесника: „И ја сам у младо доба био социјалиста, видео сам шта је то. И код тебе ће то проћи!“ Па ипак, све то није, бар тада, имало никаквог дејства. Када су му, једном приликом, претресали библиотеку, нашли су у њој доста социјалистичких књига. „Сећам се, — вели Стајић у својим успоменама, — да ми је разредни старшина Барусковић прегледао библиотеку, и кад наиђе на социјалистичку књигу, само рекне: отров!“.

У седмом разреду је катихета извршио пробу: тражио је да сваки ученик каже за коју ће се струку определити после матуре. Од 28 ученика 26 се јавило за богословију; наравно — лагали су. Нису се јавила само два ученика — Васа Стајић и Никша Максимовић. Катихета је и ову прилику употребио да их изгрди. Последица свега била је да ни један ни други нису могли наставити осми разред у карловачкој гимназији. Зашто је Стајић добио *consilium abeundi* види се врло лепо из писма катихете Маширевића упућеног Стајићевом рођаку, поп-Глиши Стајићу, иако се катихета тужи да је немогуће у писму изнети све о

„неразборитим погрешкама твога Васа“, него би више волео усмено да га о свему извести. У писму је дата оваква карактеристика овога немирног ученика :

Ја сам за ове две године са особитом пажњом пратио рад и живот Стајићев, и са особитим маром сам се трудио да његове погрешке исправим, јер сам приметно код њега још прошле године крајњи индиферентизам према религији и цркви (али не и према науци вере). Како је он схватио моје савете као претпостављеног му професора, опомене па једном приликом после причешћа и укор, најпосле и савете моје пријатељске приватно му дате код моје куће — ја не знам ; да ли је то на њега моле утицало и да ли је он мене разумео и у мени познао свог особитог пријатеља, опет не знам ; али као таквог ме је требао разумети, јер жао ми је било да телесно слаб а иначе талентиран и добар ђак изгуби и садашњу младост и будућност. Он се показивао према мени увек учтив и пажљив, и као да савете моје прима ; шта више, он се једном пред целим разредом исповедио о пређашњим погрешкама и дао обећање да ће се у будуће поправити. Ја му поверовах. Међутим, остали професори упознали су у њему једног занесеног социјалисту, за чега сам га и ја држао и као таквог знао. Мени је било чудновато да он и после обећања, рекао бих врло искреног, — овде кад сам почео веровати да се поправио и о томе и другима колегама говорио — добија ипак социјалистички часопис на француском језику из Женеве, који му је пре тога био забрањен и строго опоменут, јер већ пре дође с поште слу-

чајно тај часопис у руке Пајм Марковићу, а сад по други пут, опет случајно, у руке директору. Осим тога, у исто време дозна један од професора да се он не устручава упуштати се у разговоре са трећошколцима, који разговори мало могу занимати те трећошколце (ови скоро сви су од бољих ђака). Шта се разговарало, није се могло тачно констатовати, али та сумња је основана, тим више што се позитивно зна да је давао једном трећошколцу списе Јаше Томића (мислим роман „Назарени“)... Ја се нисам томе надао, а још мање да ће му бити препречен пут у нашу гимназију. Но потпуно сам се сложио с тим да добије „consilium abeundi“ кад сам за све ово дознао, и радо сам га прежално као талентираног ђака, прво што је ово благ начин казне, која ће га можда још за времена известити на добар пут, а с друге стране што ће се отклонити из српске православне гимназије тако убитачна ђачка пропаганда која, као што знаш, брзо хоће да ухвати корена.

Напустивши Карловце, Васа Стајић и Никша Максимовић су се упутили у Сењ, по препоруци једног школског друга, Сењанина. Стајић је у себи прижељкивао да их у Сењу не приме да би могао отићи у Дубровник, али — тамо су их примили и поред рђаве карактеристике коју су понели из Карловаца („Брига католичког попа што православни неће у цркву!“ забележио је Стајић у својим успоменама). Тамо су наставили осми разред, нашавши, међу ученицима који су сви били праваша, свега три радићевца. Са овима су основали клуб „Братство“ друштво од свега пет чланова у почетку,

које је требало да гаји и пропагира братске односе између Срба и Хрвата. У Сењу је Стајић, иако је и даље био под утицајем немачке социјалне демократије, — са Карлом Кауцким је ступио и у преписку, — дошао у додир и са талијанском социјалном демократијом. Он држи часопис *Critica sociale* Филипа Туратија и чита дела Едмонда де Амичиса који је тада приступио радничком покрету. Са Карловцима одржава везу, још за извесно време, преко Милоша Ивковића који му јавља: „Први мај сам славио тиме што не хтедох ићи у цркву, ни на каталог, а своје крсно име, 18-ти рођендан и 80-годишњицу Марксова рођења што сам ишао на беседу, па све до четири ујутру“. Међутим, ускоро је и Ивковић напустио Карловце и прешао на Сушак где је уређивао *Омладину* и сарађивао у загребачкој „Слободи“, нашавши се као уредник, у незавидној ситуацији: сарадника није имао; што је стизало радова, било је слабо; од Стајића је примио једну песму коју је могао објавити, и један други прилог, свакако оштар, јер га Ивковић није смео публиковати пошто „су ми обећали да ће ме протерати са Сушака, јер ширим социјалистичке идеје“.

После завршене средње школе, Стајић се спремао у Пешту да студира права. Један његов пријатељ из Кикинде, Рада Трифунац, социјалиста који је читао социјалистички лист *Népszava* и припадао мађарској социјал-демократској странци, упутио га је на Барона Едмунда, уредника социјалистичког листа *Volksstimme* ради договора о покретању социјали-

стичког листа на српском језику, који би требао да се зове „Народна реч“ а уредник да му буде Стајић. Дошавши у Пешту, 1898 године, Стајић је ушао у друштво социјалистичких првака Бокањија, Велтнера, Гросмана и других. Међутим, друге околности су утицале те је овај план измењен из темеља. Сиромашан, без материјалних средстава, Стајић је попустио наваљивању матере и поднео молбу у Текелијануму за место васпитача, надајући се да то место, као социјалиста, ни у ком случају не може добити. А када му је молба ипак уважена, он је оставио да странка одлучи, упозоривши пријатеље да ће као васпитач у Текелијануму морати ићи и у цркву. Ваљда зато што још није било коначно решено питање листа, одлучено је да он прихвати место у Текелијануму.

Још пре доласка у Текелијанум, — Стајић је то сам о себи забележио, — он је, иако је пратио социјалистичке часописе и читао социјалистичку литературу па чак и Марксова дела, више примао из „Оцева и деце“ Тургенјева и „Шта да се ради“ Чернишевског него из Марксова „Капитала“. А у Текелијануму, као васпитач, почео је да чита писце, у првом реду француске (Верлен, Бурже, Франс, Ренан, Пјер Лоти) и домаће (Јанко Лесковар, Миховил Николић) чија декаденса је оставила и на њему своје трагове. Ови утицаји почели су се одражавати нарочито од 1898 године када је превео *Замерке социјализму* и прерадио брошуру *Иду социјалистичке*. Најзад, прелазак са правног факултета на филозофски претставља завршни чин у затварању „социјалистичког периода“ у

животу Васа Стајића. „На права сам се уписао, — исповедио се Стајић у својој аутобиографији, — да бих могао бити адвокат радника. А кад ми се вера у раднички покрет поколебала, одлучих да пређем на филозофски факултет“.

Иако цело „социјалистичко“ раздобље у животу Васа Стајића није ништа друго него младичко одушевљење оскудног и гладног омладинца који се пробијао властитим снагама у живот за примамљиве и напредне пароле социјализма, он је себе сматрао социјалистом до овога времена. Његова загрејаност за социјалистички покрет, — а научним социјализмом он никада није био прожет, — у новим условима почела је нагло да попушта. Међутим, он ни тада није прекинуо све везе са покретом. Напротив, он је одлазио на социјалистичке зборове и конференције и са њих се враћао са ранијим оптимизмом и борбеношћу. А када је 1902 године покренута *Народна реч*, под уредништвом Милорада Поповића, он јој је постао сарадник. И онда, када је сам са собом био начисто да га више не загрева раније омладинско одушевљење за социјализам, он се поносио тим данима. Па чак и много касније, када су неки његови другови, као на пример Светислав Стефановић, постали агенти фашизма у Југославији и издајници свога народа, Васа Стајић је налазио додирних тачака не само са напредним и демократским грађанским групама и социјалистима, него и са комунистичким покретом. Социјалистичке идеје, које су га у знатној мери занеле у раној младости, — иако су

оне биле далеко од програма научног социјализма, — оплодиле су и његову каснију делатност на путу који није увек био сасвим прав и није увек ишао упоредо са путем социјализма, али се није ни удаљавао много и на дуже време од њега као што је то случај код Јаше Томића, на пример, и других ренегата социјализма.

Као ученик, Васа Стајић је имао широк круг познанства и међу млађим и међу старијим ученицима, и у својој и у другим школама, и свима им је он био нека врста неозваничног вође и учитеља. Као студент и млад професор, он је стицао познанства међу младом интелигенцијом Војводине која је тада представљала културни и уметнички живот Срба у Угарској. Са коликим је поносом Стајић, четрдесет година касније, забележио дан када се за њега заинтересовао Тихомир Остојић, тада професор у новосадској гимназији, већ познат културни радник! У исто време упознао се и са Вељком Петровићем, који је већ био почео да објављује прве песме, па са Милетом Јакшићем, песником, чија га је збирка загрејала и начинила поклоником и браниоцем Милетине поезије. Отишавши у Париз, 1901 године, упознао се с хрватским писцем Матошем који није на њега направио пријатан утисак, али је зато могао да се похвали да је слушао Лафарга, Анатола Франса и друге велике културне и политичке личности тадашње Француске. Прошавши Лајпциг и Фиренцу, у којима се задржавао краће време, при повратку из Фиренце, 1903 године, упознао се у Дубровнику са Милутином Јакшићем, тада већ истакнутим кул-

турним и политичким радником. Овим познанствима Стајић је полако отварао завесу пред својим иступањем на позорницу активног просветилачког, културног и политичког рада у оквиру и на позицијама либералног грађанства.

У *Споменици* издатој приликом Стајићеве шездесетогодишњице забележено је: „Он се одједном појављује на позорници, такорећи незнано ни како ни одакле“ (Светислав Мародић). То је могло да се тако чини из два разлога: прво, до свога активног иступања он скоро није ни био у Војводини. И када је завршио своју турнеју по иностранству, куда је ишао ради свога стручног усавршавања и — упознавања са савременим друштвеним и политичким покретима, он је, жигосан као социјалиста, почео своју наставничку каријеру као учитељ у основној школи у једном банатском селу (Рудна), да би тек касније, пошто је морао неко време да буде без службе, добио место на учитељској школи у Пакрацу; па, када је и ову службу изгубио, 1904 године, добио је, заузимањем Јована Скерлића, место на гимназији у Плевљу; и тек 1906 године када је, због размимоилажења са управом гимназије, морао напустити и то место, дошао је у Војводину и добио место у учитељској школи у Сомбору. И друго: опште културне и политичке прилике у Војводини биле су такве, да је Стајићева акција деловала као изненађење.

Иако је анексија Босне и Херцеговине била ударац који је раздрмао националну свест не само у Босни и Херцеговини него и у осталим југословенским крајевима, а Србију навео на

озбиљне војничке припреме, у грађанским круговима Војводине тај догађај није изазвао такву реакцију. Расуло Милетићеве јединствене народне странке претворило се у међусобно сатирање грађанских странака које су настале на њеним рушевинама. Утицај споразумашке реакционарне буржоазије, „нотабилитета“, на српско грађанско друштво био је већи него што је изгледало по бројчаној снази њене странке. „У редовима старије српске господе — пише Светислав Мародић у *Споменици* — у Новом Саду тада се је са болом говорило, наравно шапатом, у четири зида, да је тај догађај морао доћи, јер Аустро-Угарска је велика сила, велика и у војничком и у политичком и у културном погледу, пред којом је будућност, а српски народ је шака јада и не може против тога ништа“. Вељко Петровић, књижевни хроничар тих времена, оцртао је у стиховима такве „мудријаше“:

*Туђе све му је сјај, кулшѹра, млеко, мед.
Ошпор српски је груб, млашњава узалуд.
Кад-шад наша је коб: шѹђину биши роб.
Главе поцимо, нема куд!*

Овакву слику старе Војводине употпуњава један Стајићев пријатељ у писму о приликама у Новом Саду у време када су већ почели Балкански ратови: „Не знам да ли Вам је познато какве су прилике у нашем, тј. „српском“ новосадском друштву. Не знам да ли Вам је познато држање Новосађана према нашим догађајима на Балкану. Ако Вам је све то познато, онда сте Ви без сумње учинили своју

дужност, тј. ударили им онакав шамар, какав су заслужили; ако Вам то није познато, онда Вам ево јављам да се у Новом Саду у ове дане држе журеви и картаније у таквој мери, да се правом, новом Србину кожа јежи. „Српске“ даме „рамшлују“ и „фарблују“ више него икада досада. Иду са жура на жур, притом „парлирају“, дабогме français и deutsch итд. итд.“ То исто потврђује и Вељко Петровић, опет у стиховима („Војводино стара, зар ти немаш стида“):

*Навукла си шешку, неукусну свилу,
навукла си шешир са седам деџлића,
ијујучеш, шанцаш на пандурском крилу,
подбулих очију од ширике и пића.
Циган ше голица, у лик ши се цери,
дукаше ши с враћа у егеде скида,
чикоши ши љубе и одводе ћери,
— Војводино сшара, зар ши немаш сшида?*

Међутим, велики догађаји који су наступили почетком XX века, анексија Босне и Херцеговине и револуционарно врење у овим крајевима, руска револуција 1905, а нарочито загребачки Велеиздајнички и бечки Фридјунгов процес и балкански ратови за ослобођење, узбуркали су снажно и Војводину. У свима југословенским крајевима јавља се снажан словенски, југословенски, а под утиском победа српске војске, и србофилски покрет. Он се одражава не само у политичком раду, него и у књижевности. У Босни Петар Кочић пише оштру сатиру на аустриску управу — Јазавца пред судом, у Херцеговини Алекса Шантић издаје родољубиве и социјалне песме, у Словенији

Иван Цанкар ратује пером и са политичке трибине за социјализам и братство југословенских народа, у Хрватској Владимир Назор негује култ словенства и отпора поробљивачима (*Вели Јоже* и др.), у Војводини Вељко Петровић пише ватрене *Родољубиве песме*. Укорак са победама савезничке војске у балканским ратовима диже се и револуционарни национални покрет у југословенским земљама. Успеси које је постигла српска војска у овим ратовима подигли су високо углед српскога народа међу осталим народима Југославије. Сви напредни омладински листови који излазе у то време (1912—1913) популаришу борбу балканских држава и заступају идеју зближавања и братства наших народа. Тако, *Напредак* у Шибенику и *Уједињење* у Сплиту (угушено у самом почетку) доносе чланке писане екавштином; *Препород* у Љубљани доноси саставе писане ћирилицом и штампа песме Вељка Петровића и Алексе Шантића; у Сарајеву излази са револуционарном садржином *Српска омладина*. Воде се и друге акције у томе правцу: словеначка омладина учи ћирилицу и српски језик, и скупља прилоге за српски Црвени крст, а сплитска такође издаје летак којим пропагира учење ћирилице. Томе је претходила позната Ријечка конференција 1906 године, на којој је дошло до оснивања српско-хрватске коалиције, — укључујући и социјал-демократску странку, — и до победе ове коалиције у Хрватској 1907 године.

Ови догађаји, који су уздрмали стара царства, запљуснули су снажно и Војводину. Већ 1906 песник наговештава нове догађаје:

Чујеш л' како шушњи шле?
То век нам јури нов.
Румена свешлоси, ено, гле,
већ лиже шрули кров.

(В. Петровић, „Црвена песма“)

И у Војводини долази до коалиције прогресивних српских странака, а академска омладина у Пешти шаље поздрав удруженим народним странкама чији је претседник Милутин Јакшић. Раднички покрет почиње поново да јача, и то не само пољопривредних, него и индустријских радника. Када је у Мађарској, 1905 године, дошла на власт коалициона влада мађарских буржоаских странака, почеле су да ничу и у Војводини радничке организације. 1912 је у Ст. Моравици одржан конгрес пољопривредних радника за Мађарску, а пред први светски рат основана је и социјал-демократска партија која је обухватала прво само Србе а затим и Буњевце. Од 1912 постоје две радничке културно-просветне организације: „Слобода“ у Новом Саду (касније променила име у „Радник“) и „Слобода“ у Панчеву. И либерална грађанска интелигенција, на челу са Тихомиром Остојићем, води борбу за преузимање Матице српске, — што је значило руководства културним животом, — од десничарских и ненародних елемената. Борба око Матице српске водила се читаву деценију, и тек 1911 успела је група Тихомира Остојића да уђе у ову стару културну установу и да је претвори у инструмент српског културног препорода. Будимпештанско „Коло младих Срба“ даје

приредбе у српским градовима у Угарској, а студентска омладина у Пешти, на својој конференцији 23 и 24 марта 1913 године, доноси одлуку да се препоручи сарадња омладине са социјалистичком организацијом „када се год њен радикални демократизам додирује са тежњама социјалиста“ и узима обавезу да ће учити руски и француски да би помогла „духовно ослобођење српскога народа од немачке културе“. Стављена је тачка на дуги један период зависности од немачке културе, и извршена оријентација према Русији у којој су почели револуционарни покрети, и према Француској чије су револуционарне традиције биле још свеже. „Стара Војводина“, певана и песмом шибана и од „старог барда“ Змаја и од младих песника Вељка Петровића и Милете Јакшића, рађала је нове снаге, спремне да продуже старе слободарске традиције Војводине и започну нову борбу за коначно остварење демократских и слободарских идеала ранијих нараштаја.

Познанство и улазак у круг Јакшића, Тихомира Остојића, Вељка Петровића, имало је пресудан утицај на даљи живот Васе Стајића и на развој његове друштвено-политичке делатности. Дошавши у Војводину у којој је било социјалистичких организација, али не и истакнутих руководилаца; прекинувши везе са социјалдемократским првацима у Пешти; павши под утицај грађанске литературе и буржоаске демократије, он је, — иако је и као професор у Сомбору, а и касније, залазио међу раднике и држао им предавања, — коначно напустио интерес за социјалистички покрет и прикључио се напредном делу грађанске класе. Не видећи у социјал-демократској партији покрет који се брине о националним правима мањина у Угарској и не одобравајући јалову политику српских грађанских странака у Војводини, Стајић је ушао у покушај Милутина и Васе Јакшића да оснују нову странку, 1908 године.

Неколико година је група интелектуалаца — Милутин и Васа Јакшић, Васа Стајић, Тихомир Остојић, Лаза Поповић, а уз њих су били Вељко Петровић и Милета Јакшић, — покушавала да окупи око себе странку која је, — како су они замишљали, — требало да отвори „нову страну“ у историји Војводине. Преко свога ор-

гана Српског гласа „кикиндски демократи“, како су их називали, водили су акцију за успостављање сарадње не само између српских странака, него и између српских и мађарских демократских партија. Они су водили борбу и за победу демократских елемената у културном животу, нарочито у Матици српској, завршивши је, нарочито активношћу Васа Стајића, победом 1911 године, када је за секретара Матице изабран Тихомир Остојић.

Српској демократској странци оснивачи су приписивали велику улогу. Она је, прво, требала да унесе мир у закрвљени политички живот; друго, да успостави сарадњу са радничком странком против које су радиле остале српске грађанске странке, нарочито радикали; треће, да онемогући разорну делатност радикала који су разбијали јединство српских демократских странака; најзад, да успостави сарадњу са либералним странкама Мађарске. У погледу националног питања, нацрт програма, донесен у Турском Бечеју (данас Волошиново) 1908 године, разликовао се како од програма либералне (Михаило Полит Десанчић), тако и од програма радикалне (Јаша Томић) странке. Док су и једна и друга странка у погледу националног питања задржале Милетићев став („арондирање“ — заокружавање жупанија према националном саставу), кикиндски демократи бришу из програма захтев за решење народносног питања на територијалној основи. (Они за осигурање културног живота мањина траже поштовање XXVII зак. чланка од 1790/91 године, XX зак. чл. од 1848, и IX и XI, IV зак. чл. од 1868

године). Уместо тога, кикиндски програм задовољава се само увођењем демократских слобода и права за све народе у земљи: „Ми дакле не налазимо могућност доброг решења народносног питања у споменутом арондирању жупанија, него га налазимо у демократизацији власти“ (Српски глас, 1908). Само борбом и победом целокупне демократије у Угарској, — то је становиште ове групе, — може се решити и мањинско, па према томе и српско, питање у Угарској; само сарадњом свих напредних демократских странака у Угарској може се извојевати победа. Оваквим својим ставом кикиндски демократи су се приближавали адлеровском ставу у националном питању; а такав став је значио уствари одрицање од борбе за национална права мањина у Угарској. Тежећи да постане спона између разних политичких група, па чак и класних фронтова, ова странка је већ у својој клици носила узроке своје нагле и ране пропасти.

У оквиру ове странке требало је да се организује српска демократска омладина; ово је било поверено Васи Стајићу. Иако се програм ове омладине, у политичком погледу, не разликује од програма „кикиндских демократа“, Стајић је сматрао за потребно да нагласи да ова омладина „у просветним и социјалним својим тежњама не полази ни од Маркса ни од Бернштајна, него од Доситеја, Мушицкога и Стерије, од Светозара Марковића и Цвијића“. Од ових дана Стајић се приказује као изразити еклектик, не само у политичким него и у културним и књижевним питањима.

Рад на организовању странке и њене омладине прекинут је због страха оснивача од навале разних „шпекулантских“ елемената од којих је претила опасност да странка изгуби интелектуалистичко-пуритански, — у основи малограђански, — карактер какав су јој наменили њени оснивачи. Али Васа Стајић је пошао тим правцем даље, развивши сам акцију на окупљању националистичке и демократске омладине, све до избијања првог светског рата, на малограђански замагљеним и збуњеним идеолошким основима постављеним још код организовања „демократске омладине“. И много касније он је веровао да је само светски рат омео развијање његове акције у снажан покрет врло великих размера: „Али, несумњиво, кад се није окупила око Српског гласа, она би се окупила била око Новог Србина и Српске просвете, да све то није, за време, прекинуо Светски рат“.

Друштвена и политичка активност Стајићева распламасала се нарочито од 1912 године, од његова уласка у Народну одбрану и појачане политичке активности Србије међу Србима ван њених граница после победоносних ратова савезничке војске у балканском рату. Када је, 1912 године, Народна одбрана одлучила да прошири своју активност и на Војводину, она је ту, посредством Вељка Петровића, нашла поузданог агитатора у Васи Стајићу. Неколико дана проведених у Београду, у друштву Вељка Петровића, Бранка Лазаревића и Милана Прибићевића, тада секретара Народне одбране, учинили су на Стајића снажан утисак: „Вратио

сам се из Београда врло ратоборан. Решен да опонирам аустро-угарском режиму, и да у тој опозицији и живот изгубим, почео сам први пут говорити без написана говора". Реагујући на догађаје више осећајно него интелектуално, Стајић је, негујући у себи култ правде и љубави према потлаченима, у социјализму тражио уточиште од притиска цркве и школе онога времена на младе духове, жељне слободних и пространих видика; у немоћним малограђанско-интелектуалистичким покушајима једне групе интелектуалаца да буде мост између дивергентних друштвених и политичких снага покушао да нађе ослонац за обнову јединственог политичког покрета у диференцираном српском друштву; а у победама српске војске над Турском није прижељкивао само ослобођење поробљених народа у турској, него и у аустријској империји. Стога свој рад за монархистичку Народну одбрану и Србију Стајић није сматрао противречним са својим општим политичким погледима. После декларисања социјал-демократских странака за уједињење југословенских народа, он је радио — не правећи разлику између социјалистичке републике и демократске монархије Србије, између социјализма Д. Туловића с једне, и Скерлића или Кораћа с друге стране, — на чисто националистичкој основи Народне одбране, учвршћујући у исто време везе са десним социјалистима Витомиром Кораћем и Лазаром Вукићевићем, уредником социјалистичке Слободе у Новом Саду.

Као повереник Народне одбране, Стајић је радио не само на остварењу циљева ове орга-

низације, него и на популарисању њеног имена међу Србима у Угарској. Као наставник учитељске школе у Сомбору он даје ученицима писмени задатак: „Народна одбрана у мом селу“, а у јулу 1912 организује „научну“ екскурзију са групом ученика по јужној Угарској, са унапред смишљеним планом да се пребаце у Београд. Тамо уписује све ученике у Народну одбрану, а официри их упознају са српским оружјем и дају инструкције за организовање побуне чим избије сукоб између Србије и Монархије. Из Београда Стајић, са групом одабранијих ученика, одлази у Ниш где учествује у стрељачким вежбама српских академица, држећи успут, у Ваљеву и Аранђеловцу, ватрене националистичке говоре. Истога лета, опет са ђацима, путује по српским оазама у Угарској и диже веру у национално ослобођење и препород.

У јесен септембра 1912 године излази први број *Новог Србина*, незваничног органа Народне одбране у Војводини, са широким, уствари еkleктичким, програмом васпитања нове младе генерације Срба, отпорне према настојањима мађаризације, али и нетрпељиве према шовинизму; непријатељске према националном угњетавању и социјалној експлоатацији; јаке према унутрашњим слабостима и неустрашиве према спољашњим тешкоћама. „За наше крупне намере, — како каже Стајић, — Српском Народу требају јаке личности“. Тако су то разумели и Стајићеве ученици, и један од њих, који је схватио да „новосрпски покрет“ има да одгаја људе који ће после ослобођења управљати земљом, пише из Пеште, згражајући се, што се

у Србији, како се чује, и неке угледне личности шаљу на фронт: „... шта ће нам „Велика Србија“ без великих људи!“ И даље: „Надам се да наш *Нови Србин* неће престати, већ ће и од сада васпитавати нове Србе“.

Већ у првом броју *Новог Србина*, исписаног од корице до корице руком уредника, изнесем је основни циљ „новосрпског покрета“: припремање омладине за политичку и национално-револуционарну акцију у циљу рушења Мо-нархије, и „радикалнијим методама него што се радило досад“. Непријатељ српскога народа не налази се више, после победоносних балканских ратова, на југу него на северу, и главна опасност не долази више из Цариграда него из Берлина и Беча. Отуда, иако сваки натпис претставља протест против мађаризације и шовинистичких иступа мађарских националиста према Србима, *Нови Србин* заступа сарадњу и пријатељство Срба и Мађара, јер и једни и други имају истог опасног непријатеља — немачки империјализам. У овоме питању, програм *ранијег Српског гласа* сада је и програм *Новог Србина*: „Али се наш идеал зове *Нови Србин*, и ми хоћемо да васпитавамо Србина какав је потребан за нашу националну данашњицу и сутрашњицу; а такав Србин треба да буде посредник споразума, да омогућава сарадњу мађарског и српског народа, њихову заједничку борбу за више слободе, правде и просвете на европском истоку, на доњем Подунављу“. Поштенно схвативши своју националну мисију, — која се није увек и у свему поклапала са циљевима људи из Народне одбране, — Стајић

се одупире распростирању националне мржње на сав мађарски народ, указујући и на мање светле тренутке у историји српскога народа и на његова огрешења према мађарском народу: „Јер треба знати да се ми мање имамо борити против однарођивања Срба у Угарској, него што имамо радити на томе да се оријентирамо, да заузмемо правилно становиште у овој борби што је води Српство против Непријатеља. Нарочито ми Срби у Угарској, који у овом погледу имамо да покајемо многа своја огрешења учињена тиме што смо, у служби Аустрије, ратовали против Ракоцијеве и Кошут Лајошеве Угарске, против Пијемонта, па и против Уједињења Немачке!“. А када се, ускоро, и напредно мађарско јавно мњење почело изјашњавати у прилог победничке Србије, Стајић је још енергичније почео радити на зближавању напредних снага Срба и Мађара. Он преноси писање *Magyarország*-а, листа мађарских незавишњака, који о Турској говори као о болеснику који се спрема да склопи очи, а о Аустрији као о наследнику Турске. А идуће, 1913 године, преводи брошуру Јожефа Погања *Балкански рат и аустро-угарски империјализам*, истичући да у њој има читавих делова које би сваки Србин потписао од речи до речи. Правилно схватање националног питања од стране мађарске социјалне демократије поново је упутило Стајићеву нажњу према социјалистима. Иако се сам више не сматра социјалистом а омладину васпита на принципима који немају ничега заједничког са социјализмом, он тој омладини препоручује да се приближи социјалистима, поштено и искрено,

а не „с намером да им у гнездо подметне своје кукавичије јаје“. Ово препоручује из више разлога: 1) зато што међу социјалистима има „много нашег народа“; 2) што социјалистички покрет чини радни народ, а „то је прилика за народно-просветилачки рад“; 3) што је „то странка која се бори за више социјалне правде, а она значи и више националне правде“; 4) што ће међу социјалистима „новосрпска омладина“ моћи да научи методе борбе, научити се херојству, пожртвованости и жељи за образовањем. „Социјалисти су јунаци који заслужују наше дивљење и подржавање. Они нам предочавају силу пожртвованости којом човек може да се, и у данашњој држави, стави над власти и законе“. Овој омладини је Стајић стављао у задатак да изврши измирење српских странака, истичући код њих она опозициона обележја која их спајају. Полажући велику наду у омладину као политичку националну организацију изнад политичких странака, Стајић је дозива преко *Новог Србина*, прати њен рад у школи и ван школе, даје упутства о раду преко часописа али путује и лично. Тако је 1913 био у Новом Саду где је, међу професорима, имао два лична и начелна пријатеља — Тихомира Остојића и Милана Петровића. Према договору, ученици виших разреда дошли су у Хлебарску (Милетићеву) улицу где их је Стајић чекао. Када су се искупили, он их је повео у своју собу у хотелу „Јелисавета“ (данас „Војводина“), да не би компромитовао приватан стан. Како се сакупио „велики број ученика“, морали су стајати и у ходнику, а Стајић им је говорио о

херојству српског сељака, о балканском рату, о потреби додира са селом, сарадњи са академском омладином у Пешти и сарадњи на Новом Србину. Под Стајићевим утицајем Ђачко друштво „Препород“ поставља пред своје чланове такве теме које управа школе мора да брише („Гарибалди и уједињење Италије“). Колико је ова акција захватила ученике, потврђује и једна вест забележена у Новом Србину; некакав Возаровић, седамнаестогодишњи ученик из Лежимира, убио се зато што му отац није дозволио да иде у Србију као добровољац.

Најјаче, и ваљда и једино, упориште имао је Стајић у пештанској академској омладини; али је то упориште било од великога значаја, јер се тада у Пешти школовало две трећине целокупне српске студентске омладине. „Коло младих Срба“ окупило је око себе сву студентску омладину разних опозиционих српских грађанских странака које су направиле споразум за одбрану српске аутономије. Ова омладина је поздравила споразум и слогу политичких странака, а кад је букнуо балкански рат, из ње је отишло десетак медицинара у Србију и ставило се на расположење војној команди. У исто време, она је развила живу културно-просветну акцију не само у Пешти, него и у осталим српским градовима у Угарској. У пролеће, 1913 године, 23 и 24 марта, пештанска омладина је одржала конференцију на којој је формулисала свој став према политичким и културним проблемима српскога народа у Угарској. На овој конференцији је донесена резолуција која у целини гласи:

РЕЗОЛУЦИЈА

Српске Академске Омладине у Пешти, донесена на састанцима одржаним 23 и 24 марта (5 и 6 апр.) 1913.

1) Саслушавши реферат о расположењима осталих омладинских група српско-хрватских, и о првим конкретним плодовима тих расположења, Српска Академска Омладина у Пешти изјављује да за путоказ даљем свом раду прима као прву редакцију, као нацрт, општи програм Народног Уједињења.

2) У духу тих схватања, Српска Академска Омладина у Пешти поздравља, као прву појаву здравијих унутрашњих прилика код Срба у Угарској, слогу народних странака. Одобравајући сложну борбу, Омладина захтева да се борба води и даље, методама све радикалнијим.

3) Обавештена о једном случају заједничкога рада Омладине и социјалистичке, српско-буњевачке, организације у Угарској, Српска Академска Омладина у Пешти препоручује таку сарадњу у сваком даљем случају, када се год њен радикални демократизам додирује с тежњама социјалиста.

4) Омладина признаје извесно преображавање и препорађање Матице српске иза последњег јој удара*, и признаје Матицу српску за књижевно и народно-просветилачко средиште Срба у Угарској које, као такво, има стојати изван попришта

* Велика проневера, откривена 1911 год., после које је стара управа морала да отступи а на њено место је дошла нова, напредна, на челу са Тихомиром Остојићем као секретаром. (Ж. М.)

страначке борбе, чији рад не сме бити питање страначке тактике, него само питање националног и културног оздрављења овога огранка нашег народа.

И 5) Српска Академска омладина у Пешти признаје да је часопис *Нови Србин* радио према њеним намерама, и да због тога заслужује многоструку помоћ њену и свих оних младих Срба који желе радити на зидању темеља за лепши, културнији и слободнији српски живот.

Будимпешта 24 марта (6 априла) 1913.

Српска Академска Омладина у Будимпешти.

Није тешко разабрати перо Васе Стајића иза текста ове резолуције. Његов утицај је неоспоран и снажан. *Нови Србин* је у Пешти имао највише читалаца; оданде се он слао у најудаљеније српске оазе у Угарској; у Пешти је био као некакав центар Стајићева покрета, тако да неки учитељи нису хтели да верују да *Нови Србин* излази у Сомбору а не у Пешти. Пештанска академска омладина прави план рада о великом школском одмору према упутствима која су дата у *Новом Србину*. Она шаље Стајићу поздравне телеграме са својих друштвених састанака као што је, на пример, овај:

„На дан пада Скадра, после конференције о друштвеном просвећивању, искрено Вас поздравља пештанска акад. омладина“ (долазе потписи).

Међу писмима која је примао у ово време од својих ученика, нису ретка писма у којима се, у разним варијацијама, понављају овакве исповести: „Неизмирен сам собом у сукобу с

људима, често сам падао у резигнацију, и да нисам имао пред собом Вас, подлегао бих“.

Чиме је Васа Стајић могао тако снажно да утиче на велики, може се рећи претежни део, тадашње пештанске омладине и знатан део ђачке омладине у Војводини? И, колико му је у томе помогла књижевност, права, лепа, велика књижевност коју је он толико пропагирао? Јер, не може се оспорити, он је знао да разликује књижевност од књижевних сурогата, знао је, као што је констатовано у *Сломеници* „одгурнути Милићевићево „Беспуће“ у име сочне и аутентичне прозе Марка Миљанова“ (М. Лесковац). Међутим, ма колико да је ценио и препоручивао велике писце, он је у првом реду утицао политичким аргументима који су били врло убедљиви у ово напето и наелектрисано време. У област књижевности он је и сам залазио врло ретко, заузет публицистичком и агитаторском делатношћу. И када је залазио, он је то чинио из практичне потребе да брани своје политичке једномишљенике и пријатеље. Тако је писао похвално о Скерлићу (*Омладински гласник*, 1905), бранећи га од претераних и цепидлачких замерки Андре Гавриловића у *Бранкову колу*; тако је кроз *Српски глас* водио жестоку борбу против управе Матице српске (низ чланака „Матичини „књижевници“ и књижевност“) да би омогућио избор Тихомира Остојића за секретара Матице српске; тако је, најзад, писао у „*Летопису*“, 1912 године, негативан приказ на песме Алексе Шантића да би рехабилитовао као песника Милету Јакшића. А када је, 1912, кренуо по Војводини да држи предавања

о књижевности („Између живота и књижевности“), он је почињао приказом „Родољубивих песама“ Вељка Петровића, јер га је са В. Петровићем, — поред тога што су оне најречи- тије подупирале акцију коју је водио, — вези- вало чврсто лично пријатељство.

Онако исто као што сам није писао о књи- жевности, тако, ваљда бојећи се да естетиком не разводњи револуционарну напетост коју је и сам свим средствима помагао, у *Новом Србину* скоро и нема књижевности. Од живих књижев- ника ту ћете једва срести Милету Јакшића, Вељка Петровића, Исидору Секулић (упознао се с њом 1912 год.), — и то је све; од стари- јих: свега, ваљда, једном Змаја („Песма једног најлојалнијег грађанина“) и две песме — Луки- јана Мушицког, а наићи ћете, опет на далеком размаку, на — Ромен Ролана („Жан Кристоф“) и на одломке из Сремчевих „Књига старостав- них“. Младих, Стајићевих ученика, уопште нема, јер он није васпитавао поете него национали- стичке агитаторе, а књижевном раду је прет- постављао научни, — географију, етнографију, социологију . . . Књижевности се, ипак, одужио антологијом родољубивих песама нове српске књижевности, издатом у Панчеву 1914 године. И ова „антологија“, припремљена ради потсти- цања националистичке плиме као последице по- беда српског оружја, састављена је према прак- тичним потребама „новосрпске“ идеологије; она је била прва књига библиотеке *Новог Србина* у којој је Стајић имао намеру да објављује „текстове најпотребније за стварање српскога круга мисли“, уверен да њима даје у исти мах

и књиге од значајне уметничке вредности. Разделивши је у три дела — Косово, Србија, Робови, — Стајић је овом збирком желео да кроз српску књижевност укаже Србима на три епохе у историји српскога народа, на време пада у турско ропство и губитак државе, на борбу за ослобођење и васкрс Србије, и на доба робовања Срба изван Србије. Међутим, књига није дала оно што је уредник желео: уместо *антологије* родољубиве поезије, он је дао збирку песама са тематиком из српске историје; песме нису чврсто груписане, него се местимично мешају песме једне групе са песмама друге; песници такође нису много бирани, тако да се, један поред другог, налазе Његош и Војислав Илић — млађи, Бура Јакшић и Сима Пандуровић, Захарија Орфелин и Вељко Петровић. Као образложење зашто је уврстио „Плач Србији“ Захарије Орфелина, Стајић је навео разлог што је она „досад само једанпут, године 1761, штампана“. Сличним разлозима се, ваљда, руководио када је унео у збирку песама „из нове српске књижевности“ Доситеја Обрадовића и Лукијана Мушицког, а једва да је наговестио разлог који га је руководио да у ову књигу унесе хрватске песнике Ива Војновића, А. Тресића-Павичића, Петра Прерадовића, Силвија Страхимира Крањчевића и Владимира Назора. Када би се ова збирка подвргла подробнијој анализи, могло би се и са становишта да „она хоће да буде народно-васпитнога карактера“ ставити неколико примедба у вези са избором песама. Но ради илустрације само један пример: док је тешка, неразумљива и ни-

мало полетна псеудо-класична поезија Мушицког претстављена са три песме, Змајева поезија, — а познато је колико је Змај написао одличних и полетних политичких и родољубивих песама, — заступљена је са свега шест песама, и ни близу најбољих. — Ова књига, изазвана тренутном потребом, употпунила је прилично обилату рационалистичку, популарну литературу, „књиге за народ“, која се у ово време била прилично расцветала, а о којој литератури се и сам Стајић није позитивно изражавао. Па ипак је „Новим Србима“ који су кроз свој часопис читали само морално-поучне чланке и политичке говоре, отворена овом збирком завеса пред улазом, истина не главним, у дворане српске књижевности.

*

Због своје делатности са *Новим Србином* и веза са Народном одбраном у Београду, Стајић је ухапшен при повратку из Београда 1913 године и осуђен на шест месеца затвора. Да би се „одморио“ пре издржавања казне, он креће у Приморје, 1914, држећи успут предавања у Сарајеву (ту га је затекла Скерлићева смрт), Сплиту, Задру, на Сушаку, у Загребу, — слушан радо и приман гостољубиво, у атмосфери пријатељства према Србији и одушевљења српском војском, када је „старчевићанска и клерикална штампа уздизала Србе, а далматински Талијани давали прилоге за победу Јужних Словена“ (д-р Јосип Смодлака, „Споменица“). Његов долазак објављују новине, а омладина у Сарајеву, запаљена његовим гово-

ром, организује после предавања демонстрације кличући Србији.

Отпуштен из службе у Сомбору, Стајић сели у Панчево да би био ближе Београду, и тамо, материјално потпомаган од Народне одбране, отвара књижару „Нови Србин“ и покреће нов часопис — *Српску просвету*.

Шта је програм *Српске просвете*? Има ли какве разлике између програма овог часописа и програма ранијег *Новог Србина*?

У уводнику првог броја („Наше намере“) пише: „Овим листом хоћемо, пре свега, да мисао народног просвећивања израдимо у њеној потпуности. Да, уз помоћ српске науке и њених служилаца, утврдимо вредност народне просвећености за опстанак српске народне мањине у Угарској; да прикажемо, по могућности, сва средства и начине народног просвећивања“. Већ из ових неколико речи види се и сличност и разлика између идеологије и тактике *Новог Србина* и *Српске просвете*. *Нови Србин* позива на окуп школску омладину, *Српска просвета* се обраћа целоме народу, нарочито земљораднику и занатлији; онај подиже борбени национално-револуционарни дух, ова има у програму дизање просвете у најзабаченијим српским селима; први има задатак организовање „новосрпског“ покрета, друга оснивање „Просветног друштва“ и „Српског народног савета“ као врховног органа свих српских просветних организација у Угарској. Међутим, разлика је више у спољњој форми; у суштини *Српска просвета* значи непрекинуту линију *Новог Србина*. Са још мање сарадника него

Нови Србин, — а и уколико их има, они су стари: Вељко Петровић, Милутин и Стојан Јакшић, — Стајић углавном сам, истим тоном и речником, распреда своју стару мисао о заштити српске националне мањине у Угарској од однарођавања и организовању свеопштег српског политичког покрета на темељима српских опозиционих странака.

У Стајићевим хартијама има на једном месту забележено: „Ићи Јаши Томићу, (приликом одласка у Нови Сад, децембра 1913, — Ж. М.) и разговарати о односу радикалне странке према мом раду“. Радикална странка, најјача тада код Срба у Угарској, настојала је да онемогући остале мање грађанске народњачке странке. Зато, свакако, Јаша Томић није ни хтео ни могао да помаже Стајићеву акцију, него је настојао да је паралише. Отуда се могло десити да се у Панчеву, у исто време када и *Српска просвета*, појави радикалски лист *Панчевачки гласник*, на што Стајић резигнирано изјављује: „Пријавио сам лист, и успех је у томе што је и радикална странка пријавила свој!“ Остајући и даље на линији споразума са Мађарима, сматрајући да Србима и Мађарима прети заједничка опасност од немачког империјализма, Стајић је, иако без раније ватрености, и даље радио као повереник Народне одбране за Војводину. Он то не само да није крио, него је врло упадљиво истицао, са намером, ваљда, да и само име популарише међу Србима у Војводини. Као што је некада давао ђацима теме о Народној одбрани, тако и сада ставља за наслов над приказаним књигама:

„Књижевност о нашој народној одбрани“; или када пише о Матици српској: „Један од органа Српске Народне одбране у Угарској јесте и Матица српска“; или када даје мишљење о савременој српској школи у Угарској: „Унапред знамо да ће нека обавештења о пасивности школе при нашој народној одбрани запрепатити српске родољубе...“, итд.

Копајући годинама по српском проблему као делу националног питања Аустро-Угарске, као активни члан једне експанзивне националистичке организације као што је била Народна одбрана, Стајић је, неминовно, морао поћи путем којим су угазиле грађанске политичке групе у Војводини. Отуда у *Српској просвети* сасвим престаје сваки помен његових ранијих погледа на социјализам; отуда молбе упућене радикалној странци, — која се извргла у буржоаску и великосрпску странку, — да се заложи за оснивање међустраничног тела које би претстављало све странке и организације пред мађарском владом; отуда настојања да у реформисану Матицу српску уђу и претставници радикала; и, најзад, не само помирљив, него и пун поштовања став према Светиславу Касапиновићу, једном од вођа „српских нотабилитета“. Утопивши се у српском мањинском проблему, — као у своје време и Јаша Томић, — Стајић је и своје политичко и културно интересовање свео на уски национални терен. Заборавивши да је некада тражио да му из Беча шаљу Марксова дела и да је путовао у Париз да чује истакнуте вође француске социјалне демократије, он сада тражи решење српског проблема у Доси-

теју Обрадовићу, Лукијану Мушицком и, најзад, у последњем тренутку, у Светозару Милетићу.

Стајић је почео да открива Милетића тек почетком 1914, а његово интересовање овом крупном фигуром у политичком животу Срба у другој половини XIX века настало је, углавном, из овог разлога: све политичке групе и странке у Војводини, настале на баштини Милетићеве Српске народне слободоумне странке, штитиле су се од противничких напада Милетићевим ауторитетом и претстављале верним наследницима Милетићева политичког програма и истинитим тумачем његове мисли. Стога, када се то има на уму, морало се поставити питање: у чему су онда несугласице, због чега се странка за време Милетићева вођства могла држати као јединствени покрет и у чему је суштина растурања тога покрета? Стајић је, гледајући проблем кроз ову призму, нашао одговор: Милетић је знао да попусти. Он је чак и онда када се није слагао са појединим претставницима странке, попустио да би се одржало јединство. Не удубљујући се у суштину проблема и не испитујући економске, социјалне и политичке чињенице које су довеле до расула Милетићеве странке, него видећи само спољне манифестације последица тога расула, Стајић баца паролу: „Натраг Милетићу! Вратимо се на његов начин рада и борбе“. А на политичке прваке, негдашње сараднике Милетићеве, баца тешку оптужбу што су „пустили да духовно одрастемо не знајући истину о Милетићу“.

*

Када се прегледају ова два Стајићева часописа које је он скоро две године издавао са великим жртвама и опасностима, трошећи на њих сву своју плату, хапшен и под сталном присмотром, отпуштан из службе и прогоњен од власти, — они изазивају тешко и суморно расположење. Јер издржати на томе послу захтевало је и снаге и издржљивости, и ведрога оптимизма и романтичарског заноса, и способности да се и најнеутешније чињенице примају без малодушности. Стајић је свега тога имао. Управо задивљује оптимизам са којим је Стајић започињао тешке и неизводљиве послове, осуђене на неуспех, јер нису били засновани на реалним основама. У нечему сличан Доситеју Обрадовићу, чијим се идејама надахнуо за своју националну мисију, он је, као у своје време и Доситеј, летео од места до места, од града до града, од једне омладинске групе до друге, са нестрпљењем човека који је мислио да стиже касно или у последњем тренутку. А кроз своје часописе, *Нови Србин* и *Српску просвету*, он је чинио то исто, храбрећи и потстичући на храброст и врлине за идеју коју је прихватио као најхитнију потребу часа, пред којом потребом све друге потребе и проблеми постају другоразредне важности. Међутим, оно што Стајић није хтео да види, то је осамљеност у којој се сав његов оптимизам топио као лед на сунцу. Њему су пљескали као човеку који говори отворено о стварима о којима многи нису смели отворено ни да мисле; волели су га јер је заступао идеје које су у томе тренутку грејале цео један поробљени народ; поштовали су га

јер је и свој позив жртвовао раду који не доноси награду него затвор. Али је изостало оно што је био циљ ове ужурбане и захуктале ерупције речи и дела: организован покрет, повезана, уједињена снага одушевљења и смелости, херојства и пожртвованости многохиљадитих маса. А тога није било и није ни могло бити, јер Стајић није имао јасан и изразит став не само по социјалним проблемима, него ни по националном питању, па чак ни у области културе. Његов еклектизам га није приближио и стопио са масама којима се обраћао, него га је од њих изоловао и осамио. Стога он изгледа, кроз ове часописе, као проповедник у чију веру верују те масе, али се свако моли на свој начин; организатор без организације и радник без сарадника. Неколико сарадника који су се јавили у два-три маха у току две године само јаче доприносе истицању ове осамљености.

Мисао о организовању школске омладине у политички национално-револуционарни покрет изнад и изван политичких странака и покрета, надахнут неодређеним и, у Стајићевој редакцији, помало нејасним идеалима Доситеја, Лукијана Мушицког, Милетића и Милете Јакшића, није могла довести до стварања озбиљног покрета омладине. До таквог покрета није уопште могло доћи, иако је он у њега чврсто веровао. И, уместо да преобрази друштво, идеолог новог типа Србина почео је сам да се преображава: одвојивши се од социјалистичког покрета, он се, у националном питању, у многоме приближио Јаши Томићу, иако их је раздвајала

Томићева мржња и Стајићева љубав према савременом радничком покрету.

Припремајући терен за оснивање политичког покрета, Стајић је црпао аргументе, доказе и пароле из романа и песама, а не из социолошких студија и политичких расправа; и више из српске књижевности, него из светске. Његови узорци у књижевности су се свели на популаризацију Доситеја Обрадовића, Лукијана Мушицког, Вељка Петровића, Милете Јакшића и, углавном, никога више. Иако је један од важних задатака његова рада популарисање књиге, — „Нарочиту ћемо пажњу посветити доброј српској књизи...“ —, књижевности у његовим часописима готово нема. И када је има, то је само онаква која најзвучније допуњује и подупире политичку паролу или агитациони потез.

Пловећи пуним једрима у луку коју је у својим мислима изградио, верујући у пораст војске која се за њим сврставала, Васа Стајић није имао времена да се осврне и — разочара у превареним надама: хапшње и објава рата Србији прекинули су његове снове на месту на коме је сан изгледао жива и блиска јава.

Пропагирање одбране и јачања српства, толико наглашавано и подвлачено кроз *Нови Србин* и *Српску просвету* није прелазило једну одређену границу, — коју је прешао Јаша Томић, — а преко које пут стрмоглавце води у шовинизам. Стајић је наглашавао српску мисао зато што се национални проблем у Угарској врло оштро истицао, али је српски проблем посматрао са општејугословенског становишта, као део општег југословенског проблема. С друге стране, иако се у питањима тактике при решавању српског питања у Угарској спуштао до опортунистичког становишта десничарске групе тзв. „српских нотабилитета“, он није пропуштао да истакне своје дубоко уверење у повезаност српских националних тежњи са општим демократским захтевима напредних опозиционих странака у Угарској. И док, с једне стране, инспирише матурантски збор Срба матураната, 1914 године, и њихову посету Косову на дан видовданских свечаности (када су се тамо искупили сами непријатељи двојне монархије), он сам одлази у Беч на конференцију која је имала да одлучи о усклађивању акције у разним југословенским земљама под Аустро-Угарском и каналисању тих акција у јединствен национално-револуционарни покрет.

Хапшење Стајићево, 26 јула 1914, дакле на дан делимичне мобилизације у Аустро-Угарској и два дана пре објаве рата Србији, прекинуло је не само даљу Стајићеву акцију као позереника Народне одбране, него и његову еволуцију у правцу уског национализма. Ухапшен са групом ученика, већином сомборских препарандиста (свега три ученика су била из Новог Сада), он је оптужен за везу са Народном одбраном, а посредно и за припреме сарајевског атентата. Као оптужни материјал наведено је: давање писмених задатака ученицима сомборске учитељске школе, којима се ишло за распиривањем мржње према мађарској држави и подизањем вере у остварење великосрпске идеје; веза са секретарима Народне одбране, Миланом Васићем и Миланом Прибићевићем, затим Живојином Дачићем, једним од оснивача Народне одбране, и Вељком Петровићем и Петром Кочићем, чија су дела забрањена у Угарској због мржње према Монархији; издавање часописа *Нови Србин* који је позивао на револуционарну акцију за обарање државе; посета Београду и Народној одбрани 1912 године и уписивање ученика у Народну одбрану; организовање матурантске посете Косову на Видовдан 1914, после које су организоване демонстрације пред аустро-угарским конзулатом. Осуђен, у неколико парница које су покретане једна за другом, на непуних 10 година (9 год. и 10 месеци) тешке робије, Стајић је из Панчева пребачен у Сегедин, 10 августа 1914, где се срео са Јашом Томићем. Ту, у ситуацији када су обојица претстављали једнаку немоћ,

дошло је до њиховог коначног разилажења на питању: српство или југословенство? Стајић је већ тада био за Југославију на бази широке демократије. Из Сегедина, после 15 месеци, пребацују га у Сомбатхељ, у собу у којој је пре тога био Јаша Томић; одавде иде после три месеца у Панчево, да би се после две недеље нашао поново у Сегедину; прошавши још затвор у Илави на Вагу у коме је провео две године (од септембра 1916 до августа 1918) и добио туберкулозу, Стајић се, најзад, нашао у Турчанском Св. Мартину, на раду у фабрици целулозе, где се упознао са словачким научником Јозефом Шкултетијем. Крајем октобра 1918, са лажним пасошем који му је донела жена, напустио је Турчански Св. Мартин и преко Беча дошао у Загреб. — Начинивши, у робијашкој осамљености, биланс свога дотадашњег рада, Стајић је извео закључак: „Она песма, која се пре рата певала омладини, испевана је“. Пред проблемом организације велике државе јужних Словена требало је напустити тактику употребљавану при покушајима решавања „народносног питања“ мале српске мањине у бившој Аустро-Угарској. Сматрајући да је национално питање решено, Стајић је хтео да каже своје мишљење о државном уређењу и социјалном питању у новој држави.

Иако није хтео да ступа у борбене редове републиканске странке, Стајић је одмах по ослобођењу показао да му република не би била несимпатична. Власник *Дечјих новина*, Зорка Симе Лазића, одбија, августа 1919, Стајићеву сарадњу, јер „због неких Ваших речи побојала

сам се да сте републиканац, а ја не бих хтела стварати од наше деце републиканце". А још 1918 године, као члан Средишњег одбора Народног вијећа у Загребу, написао је у *Glasi Srba, Hrvata i Slovenaca* одговор на чланак Алексе Ивића у коме се нападао републиканство Стјепана Радића и тврдило да је Србима преча династија Карађорђевића него „хрватски део нашег народа". Није остала непозната ни његова посета прваку републиканске странке, Јаши Продановићу, да би сазнао његово мишљење о основним државним проблемима. Најзад, он је желео да се Војводина укључи у Југославију кроз Народно Вијеће, као равноправан члан са осталим земљама Југославије, супротно гледишту Јаше Томића да се ова покрајина сматра саставним делом Србије. Са таквим идејама и погледима на државу Стајић је отишао у Београд као један од двадесетосморице делегата Народног Вијећа који су имали да образују прву владу нове државе. Међутим, тадашњи регент Александар, са којим се Стајић упознао још 1912 у Народној одбрани, од двадесетосам делегата није примио у аудијенцију само једног — Васу Стајића; а у међувремену је Јаша Томић прогласио присаједињење Војводине Србији без икакве ограде. Тиме је Стајићева политичка мисија у новој држави била завршена.

Још једном је, после овога догађаја, Стајић покушао да учествује у политичком раду југословенских размера — приликом оснивања Југословенске демократске лиге, 1919 године, која је требало да се супротстави концепцијама ве-

ликосрпских хегемониста. Још крајем новембра 1918 писао је Вељко Петровић из Париза Стајићу: „Програм је: организован културни и национални рад на спровођењу наше јединственашке мисли против странчарства, мрачњаштва и неваљалства“. А Јован Цвијић је истога месеца писао: „Желимо да Ви, гг. Јакшићи и Тих. Остојић будете оснивачи Југословенске демократске лиге“. Када се, 1919, у Паризу израђивао програм Лиге, Стајић је био тамо, учествујући у дискусијама — општеполитичким којима је претседавао Трумбић (говорио о питању самоуправа) и у конференцијама уже Лиге, око Цвијића, где се расправљало о просветним проблемима нове државе. Верујући да ће Лига дати политичку и културну садржину новој држави, Стајић је, помало наивно, сматрао да су основна питања она која су расправљана на седницама и конференцијама Лиге, а сва остала питања која нису тамо претресана да су од секундарног значаја. Стога је он, када су га врбовали за републикански покрет, одбио позив, јер „имамо толико проблема да решавамо, да питање о форми државе можемо неглигирати“. Када се показало да је акција око оснивања Лиге беспредметна, јер великосрпска буржоазија, која је дограбила власт у своје руке, није имала намеру да се обазире на жеље либерално-демократске интелигенције и претставника извесних политичких група, Васа Стајић се приближио странци која му је била најближа по политичким и идејним схватањима: социјал-демократској партији, крилу Недељка Дивца. Међутим, убрзо је напустио мисао активног по-

литичког рада, повлачећи се све више са политичког поља на културно. У септембру 1922 учествује на конференцији јавних радника у Загребу, заједно са Милутином Јакшићем, а исте године се држи у Новом Саду договор о колаборацији културно-просветних друштава Југославије. Међутим, и овај подухват је претрпео неуспех. До извесне озбиљније сарадње дошло је, но не за дуго, између сарајевске „Просвјете“ и Матице српске, која сарадња се огледала у томе што је заједнички издат календар, штампан у Сарајеву у редакцији Васа Стајића. Ово је био последњи покушај либералног демократског грађанства да у Југославији, у којој је великосрпска буржоаска клика приграбила сву власт у своје руке, створи покрет на бази равноправне сарадње свих народа Југославије. „Типично интелектуалски план очувати један домен југословенства и од буре и од прашине странчарства показао се неостварљив“ — забележио је Перо Слијепчевић, један од иницијатора тога покрета.

Илузија о Југославији какву је некада у сну ткао, разбила се као дим на ветру; покидале су се брижљиво ткане нити којима је била извезена слика срећне и цветне земље. Разочаран у домовини коју је и сам градио не постављајући никада питање ко ће у тој домовини седети за трпезом а ко купити мрвице испод стола, — Стајић је поново почео да прелистава давно затворену књигу социјализма; осећајући се туђ у земљи која га је некада, раздробљена и заробљена, загревала пламеном мисионарства, и немоћан у вртлогу нерешених питања и за-

гушиваних захтева — он се повукао у Војводину да ту настави своју мисију, али сада не више у изграђивању „новог Србина“ на бази програма Народне одбране, него новог Војвођанина на хуманистичким и демократским основима. Као професор гимназије и секретар Просветног одбора Матице српске, — Јаша Томић је онемогућио његово постављење на место повереника за просвету, — Стајић је на место испеване песме „која се пре рата певала омладини“, почео нову песму која је по спољњој форми али не и по садржини, личила на ону предратну.

Када је један од Стајићевих ученика, Васа Богданов, предложио да се поново, у новој држави, поведе акција за окупљање омладине, — Васа Стајић је са омладинским одушевљењем прихватио позив: „Одавна, већ три године, ми се питамо: где су данас млади људи? Где су „они који долазе“, зашто већ једном не дођу да осетимо њихову сарадњу ми који смо одрасли у fin de siècle-у, да нас гурају напред, да нам се не дају скаменити?“ Одмах, марта 1922, излази први број трећег Стајићевог часописа — *Нове Војводине*; а њен стварни уредник (одговорни уредник је био Миленко С. Милић), Васа Стајић, баца се са жаром из времена *Новог Србина* у нову акцију, сматрајући другостепеном важношћу и свој професорски позив и делатност у Матици српској. Прве његове речи упућене новој омладини казују са колико је оптимизма и вере улазио у акцију овај културни радник кога нису успели да обесхрабре преживљени неуспеси и разочарења. „Добивши вест о груписању *Нове Војводине*, и позив на сарадњу, ја сам се обрадовао као мало дете, те прекидам и званичне дужности и сав други посао дана, па журим да изразим своју радост и своје наде, да сав лиризам свој даднем *Новој Војводини*“.

Заједно са Милутином Јакшићем, кога је одмах придобио на сарадњу, он развија, — иако често општим и неодређеним изразима, — програм новог покрета који се битно разликује од „новосрпског“ програма. Иако ће кроз *Нову Војводину* развити и дотерати скоро до апсурда идеју о изграђивању више, „автономне“ личности, у политичким и културним питањима настаје оштар заокрет од национализма ка интернационалном хуманизму.

„За нас су ови дани сурови“, — рекао је Стајић на једном месту. То су заиста били тешки дани, када је политички живот Југославије коначно кренуо правцем који је довео, двадесет година касније, до њеног слома. Не само да је стављена у илегалност Комунистичка партија, настала уједињавањем социјалистичких партија и група у разним земљама Југославије; не само да је забрањен Савез пољопривредних радника-ца Југославије (чије је седиште било у Новом Саду), који је имао више од 20.000 чланова; не само да је настало прогањање националних мањина и гажење националних права југословенских народа који су добровољно ушли у састав нове, заједничке државе („Буњевац је у својој вароши запостављен и презиран од својих браћа. Наши се људи без законите осуде затварају, муче и батинају. За наставнике-це у гимназији, Вишој трг. школи, у основним школама шаљу се фратрови, распопи, Руси, Турци, — људи без наставничке спреме и наставничког позива“, — пише 1922 Стајићу његов пријатељ М. Мандић из Суботице); — великосрпска клика је угушила сваки покушај

југословенски оријентисаног демократског грађанства на утицај у управљању државом. На место слободе и једнакости дошла је појачана експлоатација радних маса, одузимање и оних политичких слобода које су постојале у туђинској држави и отворено и сурово угњетавање не само националних мањина, него и свих народа Југославије који су ушли у састав карађорђевићевске монархије. Зато је Милутин Јакшић, отварајући странице *Нове Војводине*, стављао у аманет новој омладини: „У име нараштаја који долазе, омладина треба да тражи истинско ослобођење, потпуно изједначење права свих грађана, класа, племена и вероисповести, много савршеније, него какво га наши стари остварују“.

Не видећи снаге за реформу друштва у радничкој класи, и не уочавајући погрешку у закључку „да је само светски рат омео победу новосрпског покрета“, Стајић полази од старе поставке да треба организовати омладину и васпитати интелигенцију која ће, једном, узети управу земље у своје руке и решити проблем ерећне будућности државе и народа. Моторну снагу за реформу друштва налазио је у „идеализму још неначетих младића“ који ће своје тежње надовезивати „на културна стремљења рационалиста, либералаца и социјалиста“. Пошто је извршено национално ослобођење, Стајић потсећа и на тај други део свога хуманистичког програма, који није остао непознат, али је био занемарен: „С времена на време довикивали смо нашим младим људима паролу темељних социјалних рефорама, рефорама само

по методи, револуција по садржају; позивали је на спасавање Доситејева верског либерализма, Милетићева национално-политичког либерализма, и социјално-економских ослободилачких тежња Светозара Марковића". И сада, пошто те идеје још увек нису биле остварене, Стајић се ту зауставља; то је, по његовом мишљењу, довољан програм за догледан временски период. Сматрајући да пут „највишим идеалима Човечанства, Истини, Лепоти, Доброти, Правди“ води преко рационалистичких идеала европског грађанства XVIII и либерално-демократских идеја напреднога грађанства XIX века, Стајић своју „идеологију“ заснива на буржоаској а не социјалистичкој подлози. Иако жели да политички изврши утицај на друштво и државу, он се ослања на чисто културна средства: подизање књижница, архива, музеја, пропагирање агрономских и занатско-уметничких школа, проучавање историје, социологије итд., јер „без научне културе и њених органа, музеја и архива, библиотека и лабораторија, нема ни социјалне, ни религиозне, ни естетске културе“. Замењујући, на тај начин, узрок последицама, — јер процват културе никада није узрочник друштвених благостања него његова последица, — *Нова Војводина* је прихватила формулацију Милутина Јакшића о задацима савремене омладине: „Парола треба да остане она коју је негдашња Уједињена српска омладина имала: „просветом слободи““.

Овакав програм *Нове Војводине*, иако недовољно разрађен и доста магловит, није наишао на одобравање код једног дела негдаш-

њих „нових Срба“ којима је сметао космополитизам и хуманизам овога новог часописа. „Први бројеви *Нове Војводине* изнели су идеологију, и програм њезин, са јаким космополитским, екуменским и регионалистичким акцентом, и прихваћени су са *изненађењем*, и негодовањем. Овај први психолошки моменат је одбио оне који су позвати да сарађују, да Вам помогну“, — пише један од његових ученика јуна 1922. Другом приликом тај исти ученик, у име целе једне групе, тражи ревизију идеологије и програма *Нове Војводине* — без успеха: Стајић је сам, скоро без сарадника, сада већ по трећи пут, помицао Сизифов камен. Сем неколико младих песника (Душан Васиљев, Ненад Митров, Жарко Васиљевић, Светислав Марић, М. Радонић) од којих су неколико њих сасвим случајно залутали у поезију, и неколико старих сарадника (Вељко Петровић, Милутин Јакшић, Јован Цвијић, Јосип Смодлака), који су се тек по једном јавили па ишчезли, — живих сарадника више није било. Из броја у број, са стране на страну, почевши од потписаних писама средњошколцу па до непотписаних чланака, критика, полемика и бележака, — свугде се осећа, толико да чак умара, исти акценат, исти ток мисли, исти реченички склоп и обрт. Осамљен у друштву коме је припадао, у „свету живих смртника“, Стајић је потражио друштво и утеху код „мртвих бесмртника“: „И кад се позивамо на Скерлића, значи да нас је више него тројица. А кроз *Нову Војводину* ће ти, друже, говорити и Доситеј и Људевит Вуличевић, и Лесинг и Гете, и Сили Придом и

Ромен Ролан, и Толстој и Чехов, и Спенсер и Раскин, сви до Тагоре..." И онда када не доспева да објави све што жели од великог броја узора које ставља за углед омладини, он не пропушта прилику ни у једном чланку или белешци да их препоручи омладини, мимогред. Ту је у првом реду, поред већ споменутих, „дивни Лукијан“ (Мушицки), Стерија Поповић и „оба Светозара“ (Милетић и Марковић), па Имбро Игњатијевић Ткалац, „један од најбољих духовних предака Југословенске Омладине“, Монтењ и Ренан, Скерлић и Цвијић, Степњак и Кропоткин, — састављајући на тај начин своју „идеологију“ од разнородних и супротних идејних схватања.

Своје хуманистичке идеје Стајић је покушао да пребаци са теоретског популарисања на план реалног остварења кроз две организације: „Гетеово друштво“ и „Омладинске матице“.

„Гетеово друштво“, основано 28 јануара 1922 у Новом Саду, требало је да буде, на културном плану, брана против узвитлане шовинистичке хајке на националне мањине у Војводини. Шта би требало да буде програм овога друштва? То би, с једне стране, биле студије о додиру Гетеа са југословенском културом, о његовом значају за човечанство, затим преводње његових дела на српски и растурање како превода тако и оригинала; и, с друге стране, држање јавних предавања на којима би се пропагирала Гетеова хуманистичка схватања: „Друштво нарочито жели пропаганду гетеовске неприступачности за сваку врсту шовинизма, пропаганду његова светско-грађанског и кул-

турног становишта у историји човечанства". Циљ друштва је, дакле, стварање културног интернационализма; али, полазећи од претпоставке да измена друштва мора доћи од бољих људи, Гетеов култ треба уједно да буде пример за „стварање лепог егземплара човека“, за „моделисање непостижног примерка личности“.

Као допуна „Гетеовом друштву“, организација која би ишла више у ширину, требало је да буде „Омладинска матица“, основана 5 фебруара 1922 у В. Бечкереку (Зрењанин). Задатак ове организације је да „методично и систематски проучава проблем интелектуалца и његове мисије у друштву, оправданост ове друштвене класе и питање разних могућности за социјализацију културе“; с тим у вези да проучава проблем војвођанског интелектуалца и његов положај у друштву; да проучава војвођанску омладину „по реформаторској њеној акцији на друштво“; да пропагира организовање „приватне добре воље у сврхе свереформисања живота; да практично и теоретски помаже реформисање школе; да изграђује тип „нормална, здрава, усправна човека, ковача своје среће, који је у свести својој грађанин света, а тек делокругом својим Југословен“.

„Омладинска матица“ имала би да уђе као јединствена организација у састав Омладинског савеза за Југославију, до кога никада није дошло, и једина веза са организацијама ван Војводине као да је била само са Галилејевим клубом *Errip si tuove* у Загребу.

О напорима *Нове Војводине* да изгради нов тип интелектуалца који ће, прво преобразивши себе духовно, преобразити после друштво, могло би се и не говорити; јер такав омладинац и интелектуалац, коме се не препоручује Марксов *Капитал*, „тврди орах о који смо деведесетих година ми ломили зубе“, него се упућује да студира живот друштва из народне песме, Стевана Сремца, Радоја Домановића, Борисава Станковића, Вељка Петровића, никада не би могао, на основу тих „студија“, почети толико наглашавану „свереформу живота“; и јер живи човек, — у овоме случају интелектуалац, — никада не би могао своју реалну и постојећу личност претворити у апстрактну, начињену синтезом датих узора. Али постоји други, крупан разлог, због кога овај покрет има свој значај у нашој новијој историји. Везан својим бићем, намерама и деловањем за конкретну ситуацију и прилике са којима се није слагао и које је хтео да мења, Стајић је са облака идеализације „автономне личности“ силазио на тле политичке реалности, дајући овом омладинском покрету боју напредне борбене културно-политичке организације. Већ је у политичком програму који је изнео Милутин Јакшић у првом броју *Нове Војводине* подвучена разлика између патриотизма напредних друштвених снага и „патриотизма“ аутора злогласне „Обзнане“: „Прави патриотизам и јединство духова међу држављанима једне државе може се створити само опћом слободом, грађанском равноправношћу, једнакошћу свију пред зако-

ном". А нова омладина и интелигенција, која прихвата „Гетеово друштво“ и ради у „Омладинској матици“, треба да поведе оштру борбу против људи који су пре рата служили туђинским владама против свога народа а сада, у Југославији, заузимају водеће положаје и сеју мржњу и шовинизам: „Преко две стотине година ми својим зубима ломимо тај тврди орах у ставу мањине. Данас, кад смо у Југославији ми постали већина, зар да не употребимо искуства двестагодишње борбе? Зар они хуманисти наши, који су имали срца да пркосе сваком шовинизму, па и мађарском, да препусте место онима који јуче робоваху шовинизму Тисе, а данас се куну на шовинизам редакције *Балкана*?“ Када је настала прва фашистичка организација у Југославији, Орјуна, са својом омладинском организацијом Јунао, *Нова Војводина* је била међу првима у Југославији и ваљда прва у Војводини која је реаговала на ову појаву. Нарочито је настојала да изобличи омладинску фашистичку организацију („Југословенска националистичка напредна омладина“) као крајњу супротност омладини нове Војводине, онакве како ју је Стајић замишљао. Стајићева „автономна личност“ је светла, културна, хуманистичка и космополитска; „јунаовци“ су „типови човека какве је у Италији формирао Мусолини“, мрачни типови, разбијачи, шовинисте. *Нова Војводина* је слободна и независна организација; Јунао је финансирана од банкарских кругова, повезана је са полицијом и послератном Народном одбраном. Напредна војвођанска омладина помаже све опозиционе

демократске и напредне странке, нарочито југословенски блок Давидовић—Протић; фашистичка омладина је стуб реакционарног српског блока Пашић—Прибићевић. Нова Војводина је наоружана идејама највећих умова човечанства, Орјуна је наоружана камама и пиштољима којима „витла над главама мањина“. Та руља (Стајић каже — улица) прети насиљем и терором свима онима који друкчије мисле и раде: „Већ зато што иштемо да над страстима човека влада разум, да над апетитима у друштвеном животу влада правда, национална правда као део друштвене правде, већ зато: никад улица неће бити наша. Наша ће бити соба наших студија, чије ће прозоре улица да лупа. Тек, терор националиста неће стићи до светиње слободне наше савести“. Полазећи од апстрактне „автономне личности“ и од идеја и жеља за оснивањем покрета који није могао да пређе из утопије у стварност, Стајић се у својим настојањима сусрео са реалном појавом која је претстављала дубоку противност његовим идејама. Он се, — први и једини међу тадашњом грађанском интелигенцијом у Војводини, — тој појави супротставио искрено и одлучно, наставши се тада на истим реалним позицијама на којима су биле све напредне снаге, у првом реду Комунистичка партија.

Против ових појава фашизма дигла се прва — разуме се изузевши Комунистичку партију, академска омладина у Сплиту у коме је Орјуна и настала, а у Загребу је, 5 и 6 октобра 1922, одржан конгрес студената припадника земљорадничке странке ради организовања отпора

надирању фашизма међу омладином. Још пре загребачког конгреса, 16 августа 1922, одржана је у Новом Саду конференција академске омладине, на којој је заузет став према „националистима“. Збор на коме је било присутно око 60 студената, једнодушно је осудио ову организацију и њен рад као „неозбиљан, бесмислен, противзаконит, терористички“. А резолуција са ове конференције, очигледно инспирисана Стајићем, у своје прве две тачке у потпуности се поклапа са идејама и програмом „Нове Војводине“ :

„Омладина је свесна своје дужности и радиће на томе да образује нови, културнији, савременији и социјално оправданији тип интелектуалца, јаког и самосталног карактера и слободне савести, који ће својим културним живљењем и радом у духу хуманитетних идеала издашно враћати дуг свој друштву у коме врши функције духовног раденика, а тиме посредно и целој нацији.

„Спремајући се за своје социјалне функције, омладина приступа раду на народном просвећивању на једној културној и широкој основи, као првој између разних могућности да одговори својим социјалним обавезама, а путем својих легалних, самообразовних, просветних, литерарних и сличних удружења“.

И док се националистичка омладина угледа на Мусолинијев фашизам у Италији, Стајић, иако сматра да Октобарска револуција „прекупо стаје руски народ“, препоручује учење руског језика (као и раније „новосрпској“ омладини), јер је уверен у велику мисију Русије у

будућности. Велики руски народ, који је већ у XIX веку стао упоредо са најкултурнијим народима света, у XX веку ће стојати на његовом челу. Још пре првог светског рата „ми смо — вели Стајић — доживели да Ромен Ролан навија свој сат по часовнику у Јасној Пољани“, а „данас, Руска Мисао, изражена у Руској Револуцији, продире у душу свега Човечанства, раствара толике предрасуде старих цивилизација, крчи пут за нов поредак ствари“, пропагишући тако на свој начин, иако у основи није био схватио суштину Октобарске револуције, победу радничке класе у великој социјалистичкој револуцији.

Васа Стајић је, не осврћући се на гласове неких својих негдашњих ученика, пошао новим путем тражења среће за човечанство; путем који му је донео иронични назив „будућег комесара Совдепије“ и који га је приближио, после више од једне деценије, великом друму пролетаријата. Међутим, баш тада, када је изгледало да ће се покрет разгранати (у неколико места су се почели образовати одбори Омладинске матице), Стајић напушта сваку даљу активност, последњи пут и заувек. Јуна 1923 изашао је последњи број „Нове Војводине“ у којој су дата упутства средњошколској омладини како да корисно проведе велики школски одмор. Последње, седмо, писмо средњошколцу са истинским лиризмом и поезијом пропагира живот у природи и природне лепоте наше земље.

Зашто је тако нагло, као пресечен, престао овај покрет? Како је могуће да се његов ин-

спиратор „уморио“, како је сам написао у једном писму?

Оптимизам који је провејавао кроз *Нову Војводину* био је уствари варка, самообмана, као и раније у *Новом Србину*. Борба помоћу културног оружја са режимом који је своје намере спроводио силом и без милости, морала је имати за резултат отступање и пораз. Матица српска, која је требало да буде културна кула светиља у сумраку који се спуштао над Југославијом, постајала је из дана у дан све безначајнија локална културна установа; „Гетеово друштво“, које је по Стајићевој замисли требало да постане стуб против надирања шовинизма у Војводини, није наишло на разумевање; Омладинска матица, која је требало да одгаја нову омладину у духу слободољубивих и демократских идеала — на основу разнородних писаца и идеја, — а против најновијих фашистичких појава код нас, свела се на малобројну групу интелегената, неспособних за жилаву политичку борбу; *Нова Војводина*, која је као некада *Нови Србин* и *Српска просвета* требало да мобилише редове средњошколске омладине у нови покрет интелегенције, није скоро знала за други рукопис сем крупног и читког рукописа њеног уредника. Осамљеност против које је пошао са онолико храбрости уздајући се у Скерлића, Толстоја, Ткалца, морала је сломити упорност овога жилавог, и помало занесеног, „апостола Војводине“, како су га називали. „Стара гарда“, онемогућена од своје властите, грађанске класе, заћутала је и растурила се. У осаму се повукао Милета Јак-

шић, разочаран и увређен: „За шапат мога духа, мој народ није имао слуха“; Тихомир Остојић, исцрпен интернацијом, предао се тихом научном раду и ускоро умро ван Војводине; Вељко Петровић, такође помало разочаран, заћутао је тражећи решење у прилагођавању новим приликама; Милутин Јакшић, најзад, после безуспешних покушаја да утиче на развој нове државе, прекинуо је, дубоко разочаран, сваку везу са јавним радом и оградил се идиличном тишином свога села. А нове снаге, толико прижељкиване, нису се јављале и нису се ни могле јавити као значајнији покрет у оквирима које је поставио Стајић. Идеја о вишем типу човека, просвећеног интелегента, „аутономне“ личности, замишљена као супротност антикултурној теорији немачких расиста и ничеовских „философа“, која је била основна нит Стајићева јавнога рада, сукобила се са препрекама реалног света и — претрпела слом. Изразити интелектуалац, урастао више у књиге него у живи свет, Стајић је имао пред очима Сократа и Толстоја, Гетеа и Доситеја у својим порукама омладини. Зашто ми не бисмо имали Сократе, и зашто смо имали само једног Змаја и једног Милетића, једног Доситеја и Светозара Марковића? Зашто не бисмо могли подићи читаве нараштаје, ако не да буду Његоши и Милетићи, а оно да се бар инспиришу најлепшим њиховим идејама? Изградити вишег човека не из средине неке „више“ расе, него из здравих друштвених слојева народа, — а сваки народ има такве слојеве, — то је идеал Васе Стајића. Такав виши тип интелегента, образован на из-

ворима великих културних постигнућа, у првом реду је хуманист и космополит, демократа и родољуб. Наставник по позиву а дидактик по убеђењу, Стајић је потражио материју за грађење таквог интелектуалца у школској омладини. Ради тога он куца „на врата младих душа“, настојећи да их сврста у покрет за остварење „свекултурног и социјално солидаристичког расположења код наших будућих интелектуалаца“. То су, пре првог империјалистичког рата, требали да буду „нови Срби“, а после рата „нови Војвођани“ и „нови Југословени“. Као раније „новосрпски“ покрет, тако је сада, „Омладинска матица“ требало да буде радионица новог типа човека који је „у свести својој грађанин света, а тек делокругом својим Југословен“. Такав интелектуалац, сваки за себе, имао је да буде „кристалациона тачка при образовању једнога бољег друштва у Југославији“. А сви заједно имали би да чине некакав покрет „социјалистичких интелектуалаца“ изван или изнад социјалистичког радничког покрета. То би био скуп људи од којих се чују „гласови друштвене правде“ — а међу ове иду Скерлић, Глишић, Ђипико, Милета Јакшић, — који би се ослањао на „духовне претке своје, Доситеја и Лукијана, Стерију Поповића и оба Светозара“ и који би био „вођен за руку великим покојницима који се зову Сократ и Спиноза, Гете и Пастер, Кропоткин и Толстој“. Такав интелектуалац је студиозни радник који дању и ноћу капа над књигом и у лабораторију, размишљајући о бољем животу

човека и „довикујући“ свету истине до којих је дошао најбољи део човечанства.

То је лик какав је Стајић предузео да ствара; то је уствари слика интелектуалног лика Васе Стајића пројигирана на друштво и теоретски тумачена. Међутим, таква личност, — без обзира на то што се она тешко могла искристалисати из „класичних стихова“ Лукијана Мушицког и „идеологије“ руског анархисте Кропоткина, — не би могла и није могла да се сврста у борбени револуционарни покрет. Интелигенција којој се Стајић обраћао била је од много стварнијег теста и оријентисала се према утицајима који су долазили из реалног живота, а не из живота књига. Не налазећи одзива, Стајић је ставио тачку на један буран период свога живота, једном за свагда.

Професор и педагог, наставник књижевности са склоностима за тих и студиозан рад у самоћи научног кабинета, Васа Стајић је свој културни и политички покрет, како онај пре тако и онај после првог светског рата, заснивао на васпитној снази књиге и књижевности, ирпећи из књига а не из живота освежавајуће сокове за свој културно-политички размах. Још 1912 год., у почетку свога националнога апостолства, он је будио националну свест пропагишући „Родољубиве песме“ В. Петровића; изграђујући „новог Србина“, он је имао пред собом модел Доситеја Обрадовића, Лукијана Мушицког и — Ромена Ролана; омладини нове Војводине стављао за узор Гетеа и Толстоја; у књизи и књижевности гледао ону велику моћ која преображава људе и друштво; за живота уређивао неколико часописа који су књижевности чинили велике услуге пропагишући, иако без икакве идејне оријентације, књиге прво-класне вредности, и био уредник „Летописа Матице српске“, најстаријег књижевног часописа на Балкану. Везан чврстим нитима за књижевност, Стајић је дуго време био једини књижевник на територији Војводине. Од 1926 члан југословенског ПЕН-клуба, он је касније, о својој шездесетогодишњици, добио претерано

признање од једнога од млађих књижевника (М. Лесковца) да је књижевник „од најчистије расе књижевничке“. А сам Стајић, — писац политичких студија о Милетићу и Змају, Новосадских биографија, Привреде Новог Сада, Грађе за културну историју Новог Сада и других мањих студија и чланака, — дао је у својој првој и јединој књизи о чисто књижевним питањима (*Између живота и књижевности*, 1922) свој став не само према извесним актуелним проблемима у вези са књижевношћу, него и оцену своје улоге у књижевном стваралаштву.

Резимирајући, у доколици казонишког живота, свој став према улози књижевника и књижевности у људском друштву, Стајић је дао неколико већих чланака о књижевним проблемима (*Између живота и књижевности*; *О популарној књижевности*; *Учитељ књижевности*; *Национална књижевност*; *Друштвено просвећивање*; *Просвећивање књижевношћу*) под заједничким именом *Између живота и књижевности* којима допуњава и објашњава идеје постављене у *Новом Србину* и *Новој Војводини*. Прилазећи књижевности са страхопоштовањем човека који — по његовим речима — „није стваралац у градиву књижевности, није књижевник“ и који је „без дара за рад на књижевности“, „ученик Сократа“ који зна докле му се простиру границе знања и моћи, квалификује себе као учитеља књижевности, истинна „неквалификованог“ али позваног да тумачи и пропагира велика дела. Учитељ књижевности, — а код нас их нема много: „... Мушицки

би био добар учитељ књижевности...”, — „више свега другог треба да осећа све оне научне, естетске, етичке, практичне, политичке тежње које долазе до израза у књижевности, да их доживљава у свом грађанском животу, и да им воли књижевни израз“. Добар учитељ књижевности неће настојати на разврставању књижевних дела на родове, врсте и подврсте; на науци о стилу, тропама и фигурама, — него ће се трудити да протумачи суштину дела, оно по чему дело значи одраз живота и покретну снагу друштва. Идући Стајићевим примером, при тумачењу Доситеја, на пример, он неће тражити „лепоте стила, којих у делу Доситеја има изобиље, него лепоту става му у животу“; неће, по примеру немачког типа учитеља књижевности, теоретисати него ће унети књигу у разред, међу своје ученике и слушаоце; и неће, тумачећи реч „путник“, објаснити да је то име лица мушког рода итд., него ће дати објашњење појму „путник“, указујући на лепоте које путник открива путујући кроз своју земљу... Учитељ-посредник никада се неће журити да матури своју књигу читаоцу, из страха да „мање добром својом књигом не избије из руке безазленом читаоцу бољу књигу“; он ће читати и пропагисати само велике писце, „Платона, Дантеа, Шекспира, Гетеа, Толстоја, Романа Ролана, све до војводе Марка Миљанова“ и настојати да увек стане по страни, а не између писца и читаоца, да не би својом фигуром заклонио вреднијег од себе.

Учитељ књижевности има да уведе ученике, будуће интелектуалце, у храм књижевности и

културе; посредник ради на приближавању култури радних маса које „дозивају себи сараднике између умних радника, да у заједници рада кују на наковњу где се израђује нови поредак ствари“. Задатак и једнога и другог је да изврше социјализацију културе, да учине општом својном културно богатство које је „данас привилегија исто онако као капитал, као земљопосед“. Тиме ће се — по Стајићу — допринети успостављању праве демократије у којој неће више бити поданика и господара, и у којој ће престати опасност од „ничеовских надљуди“. „Социјалиста“ изван класног социјалистичког покрета, Стајић би желео обнову покрета „социјалистичких интелектуалаца“ којим би, на културном плану и књижевним средствима, тражили остварење друштвене правде. „Просвећени овом књижевношћу, ми ћемо далеко боље практиковати свој занат људи бораца, људи освајача неба, ми ћемо у градиву живота изражавати своје идеале и служити као кристалizacione тачке при образовању једнога бољег друштва у Југославији“.

Одредивши место себи између живота и настојања друштва, широких радних слојева Стајић је, са храброшћу мисионара, приступио одређивању дужности књижевника и књижевности у обликовању друштвене идеологије. Књига је мач у рукама проповедника друштвене правде; књижевник, „инжињер људских душа“, позван је да тумачи истину и да буде заточник правде. Књижевност је извор надахнућа за велике подвиге и победе. Она није циљ, него средство за остварење срећне будућности чо-

вечанства; она није играчка за забаву доконих чаршилија, него средство за остварење великих националних, демократских и хуманистичких задатака. Зато књижевност која не одражава живот народа и не помаже прогресивне тенденције друштва, или није књижевност или је отров који раствара друштвени организам, обучен у књижевну одећу.

Против две појаве у српској књижевности требало је дићи критичарски мач — против такозване „популарне књижевности“ која је пред први светски рат преплавила Војводину и против надирања западне декаденсе у нашу књижевност.

На тзв. „популарној“ књижевности нарочито је радила Матица српска, издајући, од 1885 године, познате „Књиге за народ“. Но и поред ових Матичиних издања књижарска пијаца је врвела од разних „женских“, „дечјих“, „поучних“ књига, — о разним верским и апокрифним издањима није реч, — којима су се нудили необавештеном читаоцу рђави сурогати науке и уметности. Матичине „Књиге за народ“ претвориле су се у нестручно писане књиге о стручним питањима, у разводњавање и замућивање појмова о правој науци; о књижевности су писали људи који никада ништа заједничког нису имали са књижевношћу; а као забавно поучно штиво издавана су „дела“ опскурних списатеља које никада није осветлила светлост уметности. Против такве „књижевности“ је Стајић дигао овој глас, јер је, правилно, видео да „нема, поред истина, и полуистина, поред знања, и полузнања, поред уметности, и полууметности“.

Књижевност, — права књижевност, — је једна, единствена, општа, народна. Највеће писце може разумети најпросечнији читалац; њихова величина и јесте у томе што су им дела постала власништво широких слојева народа. Што се тиче стручне књижевности, Стајић и ту изводи аналоган, иако данас не сасвим прихватљив закључак: да су стручњаци-научници једино позвани да популаризују науку (истина, он међу научнике као што је Дарвин, Хумболт, Панчић ставља и — Кропоткина!). Ако хоћемо да схватимо, — а то на основу Стајићева излагања није искључено, — да популарисање науке могу најуспешније вршити сами научници, али да то могу вршити и способни стручњаци и даровити појединци који су аматерски савладали извесне гране науке, — његови закључци се могу прихватити. У сваком случају може се прихватити његова осуда надрикњижевности и стављање баријере пред надирањем поплаве ове псеудолитературе у област уметничког стварања.

Другу опасност за српску књижевност Стајић је уочио у аристократизму Богдана Поповића и Јована Дучића, и декаденси коју су увезли са запада Сима Пандуровић, Светислав Стефановић, В. Петковић-Dis: „Формама или идејама, они дезертују не само из редова народа, него се отуђују животу уопште“. Западњачка поезија, пресађена код нас, пренела нам је у блештавом руху трулеж једнога света на самрти, „идеје једне класе искорењене из нације и човечанства“. И док живот код нас, — а то се односи на револуционарно врење пред

први империјалистички рат, — буја једрином, снагом и оптимизмом, српски песници су пресађивали „уметност“ која потсећа на цвеће од хартије на мртвачком сандуку леша у распадању. Због тога кукања и јадиковања и намештеног песимизма заогрнутог позлаћеним феудалним плаштом, туђег нашем националном животу пуном вере и самопоуздања, а не што би неко желео „бити слепи националист, зарђала брава на зидинама народног живота“, та се поезија мора жигосати као туђа и штетна. Књижевност не сме бити „посластица за људе најтањег укуса“; она мора допринети свој део, — а тај је врло велики и значајан, — у остваривању великих народних задатака. Идући трагом Скерлића, Стајић је само јаче подвукао већ изречену осуду против нездравих појава у нашој књижевности, сматрајући да она није никада довољно жигосана, без обзира на то што су многи од оних против којих је писао „у већини случајева пријатељи, дражи од очигу“. И како, идући и даље од Скерлића, сматра вреднијим ваљано историско или друго какво научно дело од слабе збирке стихова или бесадржајне књиге прозе, он од „многих лирских збирки“ више цени „Мемоаре“ проте Матије Ненадовића, а изнад Стеријине песме „Година 1848“ ставља дело Драг. Павловића о Буни, јер „нам даје догађај у тачнијој емоцији“.

У књижевности, као у осталом и у другим областима своје делатности, на Стајићев суд се може скоро без резерве ослонити ако даје негативан суд или оцену; неће то бити увек случај код позитивних његових судова. Ако се

можемо, у основи, сложити са његовом оценом такозване популарне књижевности и ставом према српским декадентима, не би се то могло чинити и онда када нам, пре Змаја, Његоша и Буре Јакшића, препоручује Лукијана Мушицког; или када нам препоручује Кропоткина уз Дарвина; или када хвали теорију „реда по ред“ Богдана Поповића, итд.

Књижевни чланци Стајићеви, писани у јеку његове културно-политичке акције, имали су у датоме тренутку снагу упутства, прогласа, директиве. Данас они то више нису ни издалека. Мисли изражене у њима често су већ анахронизми. Међутим, још и данас, читалац може наићи на места која га захватају снажно и неодољиво. Ти фрагменти, иако се скоро редовно губе у расплнутости и прозаичности чланака писаних углавном за пропагандно-агитационе потребе, одају човека који зна да запази, одмери, па у извесним тренуцима и уметнички реагује на извесне појаве. „Посредник између живота и књижевности“ и „неквалификовани учитељ књижевности“, — како је сам себе називао, — ако је и гледао књижевност очима просветитеља и културног агитатора, а књижевне проблеме третирао само са становишта практичних потреба своје друштвене делатности, он је успео да да тачне поставке неких књижевних појава и да својом активном делатношћу, као писац, критичар и уредник, трајно веже своје име за књижевност. И не само као идеолог једног неуспелог покрета и посредник између тога покрета и књижевности, него и као продуктивни књижевни стваралац.

Немоћан да покрене „мртво море“ грађанске интелигенције у Војводини после првог империјалистичког рата, Стајић је био расположен да помогне сваки напредан покрет, заснован на принципима демократизма и националне трпељивости. Када му је Младен Лесковац, у јесен 1924 године, писао да војвођански студенти у Београду намеравају да покрену часопис са циљем „да се обраћа средњошколцу“, Стајић препоручује име часопису „Нова Војводина“ или „Омладинска матица“, а за сарадњу поставља услов: „да својим радом, док сам ја с вама, не пропагишете шовинизам који је тако угодан плашт за корупцију која нас гуши; да не говорите омладини да је за наш народни опстанак потребна лаж, неправда, неморал (тима је пун наш данашњи живот). Једном речју, да не негујете патриотску лаж“. А када се показало да је и овај глас био само варка, Стајић коначно кида са живим светом, са друштвом у коме није умео да нађе савезника. Јер, хоћећи да буде спона између грађанске и радничке класе, он је радничкој класи био увек пријатељ и доброжелатељ, али не и припадник; а све нити су га везивале за грађанску класу коју није волео и против чијег реда ствари се борио. Зато је пошао у прошлост, у историју,

да тамо нађе грађанина према чијем лику треба да се ствара лик новог човека и савременог грађанина.

Изолован и осамљен у грађанском друштву, Стајић је потражио друштво Милетића кога је почео да проучава још као уредник *Новог Србина*. Студију Милетића он не прилази као историчар, као „човек с научном културом или са књижевним талентом“, него као јавни радник кога на то гони „љубав за Милетића и за његову борбу против свих гадости јавнога живота“. Човек кога је гушила атмосфера друштва у коме је живео, он се склања у свет прошлости; из епохе грађанске трулежи враћа се у епоху грађанског процвата „да још једном живим у чистом ваздуху и под светлошћу Милетићевих подвига“. Пришавши Милетићу с намером да „приповеда и пева живот овога борца“, Стајић ипак није могао избећи проучавање историске грађе Милетићева времена. Тако је настало прво издање студије о Милетићу (Нови Сад 1926), написано у високом лирском тону с једне стране, и у знатној мери оптерећено непрерађеним архивским материјалом. (Друго издање, изашло у Београду 1938, очишћено је и од сувишног архивског баласта и од лирског тона; остао је само епос). Али проучавање Милетића одвело је Стајића Милетићеву сараднику Змају, и каснија студија — *Јован Јовановић-Змај* (Нови Сад 1933), најављена је уствари већ у првом издању „Милетића“: „Али, кад је реч о прикупљању народне странке, о помагању Милетићу да око своје слободарске мисли прикупи сав српски народ, онда би тре-

бало посебно поглавље писати о Хомеру војвођанског Ахила, о Јовану Јовановићу, каснијем Змају“.

Тако су настале ове две студије, — једине Стајићеве студије, уосталом, — које чине једну недељиву целину. Оне обе певају о једном светлом периоду српске историје, када је српско грађанство одиграло напредну улогу у политичком животу српскога народа у Аустрији; у њима су, у време припремања и увођења монархофашистичке диктатуре у Југославији, слављени Милетић и Змај као поборници републиканског уређења; у њима се популаришу демократске и слободарске тежње средине XIX века и паролe француске револуције у време када се у Југославији прогони свака слободна мисао.

Стајић је о Милетићу писао као о вођи и организатору српскога народа у Аустрији у време његова успона; о Змају, — песнику који стоји уз Његоша и Јакшића, — као о Милетићеву сараднику који је „у стопу пратио свог вођу и певао сваку промену његове судбине“. Сусрет Змаја са Милетићем је, — по Стајићу, — један од најзначајнијих догађаја у Змајеву животу; Змајеви часописи су „весели пандан Милетићевих новина“. Стављајући Змаја испред свих Милетићевих сарадника („После Милетића главни идеолог Милетићеве Народне странке“), Стајић га никад не ставља испред Милетића, чак ни онда када му приписује улогу пријатеља „који свог пријатеља чува од погрешних корака“. Отуда се студија о Милетићу развила у

Милетићеву апотеозу — студија о Змају у осуду палог анђела.

Када се резимира Стајићев суд о Милетићу, — у кратким цртама, — Милетић би изгледао овако: као младић истицао се изнад својих другова озбиљношћу, мудрошћу и, за оно време карактеристичном особином, није пио; за страх није знао; као човек — несебичан, светла карактера, чистих руку; био је рођен политичар који је знао брзо да се снађе у догађајима и да им да тачну дијагнозу; он је анђеоло чувар Народне странке и програм странке није био написан до 1869 него се налазио у његовој личности, „у његовој несебичности и неустрашивости“. — Када се тако оцрта портрет, онда се може прећи и у чисту поетизацију. Милетић почиње „свој лет“ с једног краја Војводине на други; његов глас је „Касандрин глас“; Милетић, са висине „својих и народних веровања“, „кликће“, а у његовој „чврстој и поузданој руци“ „вије се“ Засјава. Отуда Стајић прихвата и израз „народни мученик“ као тачан и веран епитет, иако зна да је први Милетићев затвор био и краткотрајан и врло лак. Да не би помутио светлу слику Милетића, Стајић само додирује период када Милетићев ауторитет почиње да се љуља а његова странка да се распада; а када се Милетићу помутила свест, писац, не желећи раздирати копрену над приватним и породичним животом који би могао бацити сенку и на светли лик Милетића, завршава наглим потезом пера, не дајући оцену или критички осврт на Милетићеву делатност.

Док је књигу о Милетићу радио на овакав

начин и у оваквом тону, изражавајући чак и насловима појединих поглавља да се ту мање ради о историској студији а више о поетизованој биографији („Кад се за народ није радити дало“; Тић и зора уставног живота; „У непријатељском стану“; Почетак низбрдице; „Кад извесни куцне час“, итд.), књига о Змају се од ње знатно разликује. И овде има апотеозе. Када говори о пијанчењу српских студената у Бечу, међу којима су и Змај и Милетић, (ово није у сагласности са карактеристиком Милетића из студије о њему), њихово пијење и опијање је више врсте, јер их никада није одвело у порок: „И један и други, као да су били јачи од вина, смели су да га пију, онако како га је пио Гете, како су пили богови на Олимпу: њиме су разгаљивали душу, веселили срце, без страха да ће их увести у порок“. Али општи суд Стајићев о Змају сасвим је друкчији од онога о Милетићу, за Змаја неповољан, — поред свег тога што је цела књига написана да прослави његово слободарство и демократизам, — па и неправедан.

Књига о Змају није студија о једном од наших највећих песника, него приказ Змаја политичара, Милетићева сарадника. О његовој поезији има врло мало речи. О Змајевим Булићима, на пример, иако је цело једно поглавље дао под насловом „Булићи и увеоци им“, сав суд је свео у ову реченицу: „Почетком 1862 испевао је Змај скоро све своје Булиће, лепе песме о грађанској породичној срећи“; а све што је, у истом поглављу, рекао о Булићима увеоцима, учинио је рекавши како је

Змај забележио своју породичну несрећу: „То је учинио збирком Булића Увелака коју је, углавном, испевао после Ружине смрти“. Ни Булићи ни Булићи увеоци не спомињу се више нигде, ни једном речју, у целој књизи. И, што упада у очи, од све Змајеве поезије, не задржава се ни на његовим политичким песмама; њих цитира само онда када хоће да поткрепи Милетићеву политичку мисао. Ипак, у овој студији говори се и о Змајевим песмама: на почетку књиге — о његовим првенцима, и на крају — о снохватицама. О њима, и једино о њима, Стајић даје своју оцену песника Змаја. Оцењујући позитивно прву Змајеву песму, *Пролећно јушро*, Стајић налази у њој вредност по томе што „она уметност не схвата као игру, него као оруђе националне мисије“. А његове првенце не цени по томе што ће се из њих развити каснији велики песник који ће, са Његошем и Јакшићем, дићи српску поезију на ниво на коме она дотле никада није била, него што кроз њих „волимо пратити ученика старије лирике (он себе назива певцем!) код кога утицај Бранков већ постоји и све више осваја“; и што у Змајевим имитацијама народних песама види „почетак који ће свој завршетак наћи, четрдесет и педесет година касније, у *Снохватицама*“. Најзад, свакако поводећи се за оценом Лазе Костића, Стајић истиче Змајеве *Снохватице* међу којима има песама „које су као нови листови лавора у венцу Змајеве славе“. И то је, углавном, све. Општу оцену Змаја као песника Стајић је узео од Недића, Скерлића и Лазе Костића, прихватајући њихове

судове скоро без резерве. Слажући се са Скердићевом оценом који је о Змају писао као о „песнику слободе и демократије“, он се у исто време слаже и са Недићем који као да је хтео да обори дотадашњи велики ауторитет Змајев („Недић је Змају признао скоро све што му се може признати“); и са Лазом Костићем који је о Змају, — то је познато, — писао са злбом, непријатељским намерама и осветничким тоном, дајући често и погрешне оцене појединих Змајевих песама поред извесних и тачних судова.

Насупрот апотеози Милетића, Стајић даје о Змају доста умерен општи суд: „Добар човек у приватном животу, био је Змај јавним својим радом узорит син народа југословенског, и беспрекоран грађанин света“; а о Змају као песнику више него скроман: „И песник. Јер он је то био“. Међутим, док на портрету Милетића нема ни једне сенке, тако да се Милетићев лик скоро и не види од блештаве светлости, портрет Змајев Стајић је не само осенчио, што би му подигло вредност, него је бацио на њега изразито тамних пега. Бескомпромисан и упоран у својим схватањима, — а познато је да је био у знатној мери личан и злопамтило, — Стајић није могао опростити Змају што је пришао „новим људима“, такозваним „вршачким социјалистима“, и остао им веран и онда када су се они извргли у радикале и организовали радикалну странку под вођством Јаше Томића. Иако и сам некада симпатизер социјализма, Стајић је са симпатијом према Змају пратио сукобе Змајеве са ученицима Светозара Марковића; дошавши до убеђења да

Милетићеви наследници нису они „нови људи“ који су узели у своје руке Милетићеву „Заставу“, него либерална грађанска интелигенција којој су на челу стојали Миша Димитријевић, Илија Вучетић и Полит (Полита Стајић нигде не спомиње, јер је овај пре Јаше Томића „напао Милетића као народног папу“), Стајић је Змају замерио што се одвојио од те интелигенције и изневерио Милетићеве идеале. Змај, — по Стајићу, — има да захвали за „добар део славе... што је заузео тако угледно место у онако моћном покрету, какав је Војводина дала стварањем Уједињене Омладине и Народне слободоумне странке“. А сада он, својим ауторитетом који је позајмио „Вршчанима“, помаже поткопавање либералне странке и ширење неповерења „према српској интелигенцији“. Отуда ће Стајић наћи, у доста случајева, и оштре речи осуде за негдашњег присног Милетићева сарадника. Он ће му замерити што никада нигде није писао у одбрану назарена за које је иначе превео неколико песама у назаренској певанији „Харфа Сионска“; Змајеву старост слика као живот неуравнотежена старца који „чини детињарије“ у политичком животу и неморалне ствари у приватном; а за Змајево одвајање и разлаз са некадашњим пријатељима и политичким истомишљеницима, што није ишло без приватних и јавних дискусија и сукоба, Стајић налази речи тешке оптужбе: „Тако је Змај 1904 и сам чинио оно што је 1892 замерио Арси Пајевићу: „великодушно бацао блато у гроб старих пријатеља““.

Тешке речи којима је Стајић завршавао

Змајеву биографију настале су отуда што је Стајић, заборављајући да пише студију о једном већ поодмаклом времену, ушао у то доба као савременик који са позиција једне политичке странке пише о појавама и људима око себе. Он је жалио због расула Милетићеве странке која би по његовом мишљењу, да се није растурила, одиграла спасоносну улогу у националној борби пред први империјалистички рат. Он је тражио узроке њенога расула и, — како је о друштвеним појавама доносио закључке на основу последица а не узрока, — налазио их у Милетићевом повлачењу са политичког попришта када му је „тешко пала велика одговорност коју је на себе узео“; у сусталости Војводине која није била кадра да избаци на површину човека Милетићева кова; у појави Јаше Томића који је својом демагогијом успео да растури цео један покрет; у држању Змаја који се, после дугог лавирања између разних група у народној странци и неуспешних покушаја да их доведе до измирења, определио за сарадњу са радикалима, и својим ауторитетом им помогао да разбију либерално крило странке.

Оно што је Стајић, као позитивну особину Змајеву, рекао за њега да је „хроничар нашег националног живота“, то се, бар у вези са овим двама студијама, може без икакве резерве рећи и за њихова писца. Кроз њих се не види социолог који појаву и делатност Милетића и Змаја гледа кроз призму друштвених и класних односа и политичких прилика у XIX веку, него кроз Милетићеве и радикалске и либе-

ралне, углавном, полемичке политичке чланке. Он хроничарски и хронолошки бележи политичке догађаје, повијајући се у својим судовима, врло често за ставом Светозара Милетића, уместо да његов став подвргне својој научничкој анализи. То се нарочито види у посматрању проблема српско-мађарских односа, око кога се креће српска политика од Текелије до Милетића и Јаше Томића. Док је 1912 и касније, до рата, супротстављао Кошутову и Ракоцијеву Угарску Угарској Калмана Тисе, позивајући чак Србе да окају своје огрешење о Кошутову Угарску чијем уништењу су и сами допринели, у студијама о Милетићу и Змају настаће колебање у ставу према Мађарима. Док је у првом издању Милетића имао разумевања за мађарофилску странку код Срба у покрету од 1848 и за њену политику споразума с Мађарима и преношења револуционарне борбе на Балкан, у другом издању се ограничава само на констатацију да је Чарнојевић вршио „на врло невин начин“ комесарство у име Мађара. И преоријентацију српске политике према Мађарима коју је извео Милетић а која је нашла први свој израз у познатом Милетићевом „Тучинданском чланку“, Стајић означава као „велику ствар“ у српској историји; али већ и у првом издању, а нарочито у другом и у књизи о Змају, све више долази до изражаја становиште Милетића после разлаза са мађарском буржоазијом (која се нагодила са аустриском буржоазијом, 1867); „За држање претставника мађарског народа у питању народности има само једна реч која га тачно обележава: веро-

ломсiво". Прихвативши тренутки политички став две странке, две класе, српског грађанства и мађарске буржоазије, у време када су им се путеви разишли, као кључ за решавање односа између српског и мађарског народа у прошлости и будућности, Стајић је ревидирао и свој ранији суд о Кошуту. Док је Кошут раније за њега био симбол демократске и напредне Угарске, сада је он заснивач политике националног угњетавања.

Примивши разлоге и став српске либералне буржоазије из времена Милетића и после њега, Стајић је у многome примио и њен речник из политичких и странчарских дуела онога времена. Тако, док за Кошутову групу каже: „Кошут и шовинисти око њега“, за противнике Милетићеве странке има изразе који данас не казују толико о личностима којима су приденути, колико карактеришу начин Стајићева писања. Тако Германа Анђелића, вођу клерикала у Војводини после разласка са Милетићем, назива „доцнији несретник“, „зао дух српске Војводине“ итд.; Јота Грујић је „злогласни Јота Грујић“ и „можда највећи несрећник“; Успомене Аце Поповића-Зуба су „отровне“, итд. итд.

Обе ове књиге, писане на завршетку друштвене и публицистичке делатности, дошле су као завршни део, као резиме, Стајићеве јавне активности. Последњи милетићевац, он је овим делима хтео да објасни слободарске пароле које је пропагирао и да у време гушења основних грађанских слобода изрази свој протест против реакционарне политике великосрпске буржоазије. Руководећи се схватањима културног и

политичког агитатора, Стајић није пришао овим историским пословима са циљем да са историских чињеница скине спољашњу љуску и да, користећи чињенице као ткиво општих друштвених закона, разоткрива суштину економских односа и идеолошких и политичких сукоба у свету који је проучавао; он се задовољава ређањем чињеница које документују рађање и успон либералног покрета српског грађанства у прошлом столећу. Уместо да тражи објашњење узрока политичко-идеолошким манифестацијама, он се задовољавао регистравањем и популаризацијом оних идејних стремљења која су одговарала његовој унапред формираној друштвено-политичкој свести. Стога он не тумачи Милетића и Змаја као резултатну појаву одређених друштвено-политичких збивања, као што се ради у научној историографији, него, што је својствено уопште грађанским историчарима, друштвено-политичка збивања објашњава делатношћу истакнутих друштвених и политичких претставника. Претстављајући народну странку као дело Милетића, а Милетића као осовину око које се окреће сав друштвено-политички живот, Стајић је узалуд покушавао да нађе узроке расула овога покрета у Милетићевој малаксалости, у демагогији Јаше Томића итд. Он није могао да види да су се интереси српске грађанске класе у једном периоду историје поклапали са општим интересима радних маса и да су се касније, у време индустријализације и класног диференцирања на селу, ти интереси престали да поклапају; и

да је у томе периоду неминовно морало доћи до раслојавања и цепања и у самој странци.

Милетић и Змај данас траже нове студије и нова проучавања. Али је Стајићева заслуга што је открио њихове слободарске идеје у време када су оне већ биле почеле падати у заборав и када су и у тако оскудном и старинском руху биле страшило за реакционарне режиме који су често злоупотребљавали наше културно и слободарско наслеђе и својој тиранији над савременицима додавали и тиранисање наших величина из прошлости.

Од 1924 године, углавном, радијус Стајићеве јавне активности све се више сужава; он се све више повлачи у школу, у Матицу српску, у архиву. Ван школе и Матице његова иницијатива се више не осећа, сем можда донекле у туристичком друштву „Фрушка Гора“ у коме је, 1924, изабран за старешину подмлатка, тако да као активан члан овога друштва иде, 1927, на конгрес Асоцијације словенских туристичких друштава у Краков. Неуспех са покушајем оснивања Покрајинског комитета „Лиге за заштиту права грађанина и помагање жртава реакције“, 1926 године, (секретар лиге био је Отокар Кершовани); неприхваћена иницијатива за оснивање Општег просветног савеза, 1928 године; затим разлаз са *Новом Европом* у Загребу и сукоби у Матици српској који су довели, 1929 године, до изласка Стајићева из Матице, допринели су његовом дубоком разочарењу у друштво и коначном повлачењу из живог света у свет аката и архива. Иако је, с друге стране, добио и извесна признања позивом, 1927 г., у чланство „Друштва југословенских књижевника“ у Загребу, које се у то време основало, и избором исте године за члана Историског друштва у Новом Саду а идуће године избором за почасног члана Удружења

Војвођана у Београду, Стајић је сматрао своје рачуне са Војводином завршеним. Још једном је проговорио у зборнику „Војвођани о Војводини“, 1928 године, својим реским и као звук трубе звонким гласом, поручујући војвођанској омладини: „Имајте више храбрости да културну мисао супротставите антикултурној и да јој помогнете до победе. Нарочито не кукајте и не вајкајте се, него се борите“. То је био аманет „апостола“ Војводине који је, разочаран и огорчен, савио своје заставе и напустио неприште борбе.

Међутим, Стајићева апстиненција није остала трајна. После пет година, 1935 године, он је изабран за претседника Матице српске, топло поздрављен не само од стране личних пријатеља него и од стране разних културних организација, листова, националних мањина у Војводини, војвођанске академске омладине у Београду и Загребу. У његов избор су се полагале велике наде. Једна група студената медицине у Загребу писала је: „Познавајући и ценећи Ваше способности и врлине, верујемо да ће сада васкрснути дух „Омладинске матице“ и „Нове Војводине“, те и ми — као Војвођани и Ваши бивши ђаци — придружујемо се осталима, и желимо Вам пуно успеха на новом пољу рада“.

Очекивања се нису испунила. Стајић није остао у Матици ни пуну годину дана. Узроци неуспеха нису само у сукобима са Управним одбором Матице, који су чинили десничарски елементи тада опозиционог „Војвођанског фронта“, него и у неодређеној културној политици новог претседника. Повукавши се са терена

активног политичког рада, он није запазио да су неки његови негдашњи сарадници и пријатељи, којима је хтео да повери вођство културне политике у Матици и уређивање „Летописа“, изневерили слободарске идеале својих лепших дана и привезали се уз профашистичке режиме или се отворено ставили у службу фашизма. Када је, преко Васе Богданова, позвао на сарадњу Крлежу и његову групу, извештавајући их да уредништво „Летописа“ мисли „препустити Вељку, Кашанину, Црњанском као песнику, итд.“, добио је категоричан негативан одговор. Сличан случај је био и са напредним писцима у Београду. Јован Поповић, који је дао обећање за сарадњу, морао је своје обећање повући када је у првом Стајићевом броју „Летописа“ видео чланак Св. Стефановића о расном питању, постављеном на начин фашистичке „науке“. С друге стране, Стајићев положај у Матици погоршао се у знатној мери и због конфискације мартовско-априлске свеске „Летописа“ за 1936 годину у вези са чланком Јосипа Смодлаке о хрватском питању.

Тако је Стајић, дефинитивно, и поред настојања његових пријатеља и његове сагласности да се поврати изгубљена позиција у Матици српској, уклоњен и са овога уског упоришта јавне делатности. Од тада он, побеђен у својим крилатим подухватима, никада више неће својом иницијативом излазити из осаме у коју се повукао као, још много пре њега, Милутић Јакшић. Живећи, као пензионисани професор, у Карловцима, он не само да није излазио из града, него је скоро све време проводио у

кући, излазећи врло ретко и на улицу. То повлачење је значило протест, неслагање са стањем које је настало, — не само у Матици него у јавном животу уопште, — прекидање скоро сваких веза са спољним светом, скоро добровољни затвор. Желећи да заборави све оно што га је везивало за спољни свет и што га је у томе свету огорчавало, а исто тако да буде заборављен и неузнемираван, он је од горчина животога света тражио утеху у свету прошлости; од изучавања и организовања живих људи он је прешао на изучавање света архива и аката; и од културне агитације прешао на поље пипавог набирчења по прашњавим актима карловачког и новосадског магистрата.

Али, иако је мислио да је заборављен, и говорио да то жели да буде, то, интимно, није била његова жеља: он је пажљиво ослушкивао брујање живота. И када се нова, напредна војвођанска омладина појавила као организована снага, 1936 године, и позвала га на сарадњу, он јој није одрекао своју помоћ. Још као председник Матице српске 1935 године, он је на позив „Академског севера“ из Суботице одлазио тамо да држи предавања; ова омладина га је стога 1936 године изабрала за свога почасног члана. А када се организовао Омладински покрет, 1936 године, Стајић је, иако је знао да у његовом вођству има добар део комуниста и наслућивао да се цео покрет налази под утицајем Комунистичке партије, помагао овај покрет обилато и искрено. Он постаје, први међу старијом интелигенцијом, сарадник *Нашег живота*, незваничног органа Омладин-

ског покрета; тек после њега број сарадника међу либералном интелигенцијом знатно се повећао (д-р Милан Петровић, Младен Лесковац, Жарко Васиљевић, Сима Цуцић, д-р Крешимир Георгијевић, Светислав Мародић и други). На позив војвођанске академске омладине у Београду, окупљене у Војвођанској академској трпези, Стајић одлази у Београд и у кругу омладине држи предавање о нашем грађанству у XVIII и XIX веку; а на позив Омладинског покрета учествује у значајној културној манифестацији — Дану војвођанске културе у Петровграду (данас Зрењанин), 1937 године. Најзад, он са д-ром Миланом Петровићем активно учествује у припремним радовима омладине, 1938 године, на оснивању издавачке задруге „Змај“ (која је, на издавачком плану требало да буде опоненс Матици, од које су се одбили сви активнији културни радници), у чијем издању је изашла збирка Милетићевих чланака у редакцији Стајића и Мирослава Јеркова и књига приповедака Јована Поповића „Лица у пролазу“. У исто време, он је сарадник напредног часописа *Наша сиварносћ*, одазвавши се без колебања позиву његовог уредника, А. Вучо.

Определивши се тако, коначно и дефинитивно, за сарадњу са напредним снагама старе Југославије, Стајић је, 1941, одбио позив на сарадњу у реакционарном „Српском клубу“ Слободана Јовановића, одговоривши на позив да не може писати за зборник Клуба између осталог и „зато што наше југословенство тражи уједињење и Бугара у Југославији и у Балканској конфедерацији, а то нема смисла засту-

пати у едисијама Српског клуба, са чијим би схватањима ваљда требало полемисати“.

Ова нит, танка али јака, која је везивала Стајића са спољним светом, проширила се у трајну узајамну сарадњу. А ова сарадња је сачувала напредним демократским снагама једну значајну личност савремене Војводине, а Васи Стајићу задовољење што може пратити бујање оне снаге коју је узалуд дозивао кроз *Нову Војводину*. Та сарадња се манифестовала нарочито приликом Стајићеве шездесетогодишњице, када су његови лични пријатељи и ученици издали *Споменицу* „... Васи Стајићу, који никад и нигде и ни од кога није добио достојан знак јавног признања за свој лепи, мучни и заслужни рад“; и када је напредна омладина, испунивши му кућу веселим жагором, унела живот у суморне зидове који су годинама били пркосни штит „против свих гадости јавнога живота“. Преко две стотине омладинаца из свих крајева Војводине слегло се 3 априла 1938 у двориште Васа Стајића да му изрази своју љубав и захвалност за његов упорни отпор на задним снагама и мрачњаштву; а међу поздравним телеграмима који су пристизали са свих страна истицали су се нарочито телеграми напредне омладине.

Тражећи упорно новог човека каквог је замислио у време када је почео своју културну мисију, Стајић се спотицао о људе који су били наличје његове фатаморгане. И онда, када се, уморан и озлојеђен, издвојио из живота да потражи конструисани идеални лик у свету кога више нема, њега је открила нова омладина.

Она, истина, није била изливена по калузу „вишег типа интелектуалца“, али је имала у себи све прогресивне особине омладине какву је Стајић прижељкивао, а била је живи организам а не апстракција. После дугог лутања, он је, најзад, преко омладине која га је открила, нашао свој свет у друштву живих.

Када и како је Стајић приступио прикупљању архивске грађе, — о томе је он сам у предговору првој свесци „Новосадских биографија“ написао ово: „Године 1925, спремајући прославу стогодишњице од рођења Светозара Милетића, почео сам загледати у протоколе новосадског магистрата; 1928 поверио ми је градски одбор Новог Сада да средим акта тог магистрата која су била на тавану, па их ваљда зато није ни видео, ни употребио Ердунхељи, писац прве опширније *Историје Новог Сада*; године 1932 допустио је магистрат Града да ми се акта и протоколи шаљу у стан; и од маја 1932 до данас, нисам скоро ништа друго ни радио, него читао стотине и стотине хиљада аката магистратског архива, стотине дебелих његових протокола, и бележио из њих податке за културну историју Срба“.

Тако су, — поред других мањих и већих историских радова, рађених на бази архивских проучавања а разасутих по разним часописима, — настале велике књиге које Стајићу осигуравају место у нашој културној историји: *Новосадске биографије* (пет свезака 1936—1940), *Привреда Новог Сада* (1941), *Грађа за културну историју Новог Сада* (прва свеска 1947), од објављених; једна свеска *Новосадских био-*

графија, једна свеска *Грађе за културну историју Новог Сада* и *Грађа за политичку историју Новог Сада*, од досад необјављених.

Радећи пуних дванаест година (1932—1944) на претресању прашњавих аката који су се столећима скупљали на тавану новосадске градске управе, одвајајући она која имају извесног значаја за привредну, политичку и културну историју Новог Сада у доба када је он био најважнији српски град, и сређујући их по њиховој хронолошкој и унутрашњој повезаности, Стајић је дао изврстан материјал не само за историју овога града, него за нашу историју уопште. У *Новосадским биографијама*, на пример, има нових и значајних података о људима који су Новосађани само својим рођењем, или су у Новом Саду провели већи и активнији део свога живота, или су за овај град везани мање-више случајним и споредним везама, док својим значајем прелазе оквире не само Новог Сада, него и Војводине. Такви су Змај, Светозар Милетић, Светозар Марковић; Ђорђе Рајковић, Коста Трифковић, Јован Хаџић; а значајни су и Платон и Богобој Атанацковић, Јован Ђорђевић, Сава Вуковић, и нарочито Шафарик итд. Ова грађа местимично оптерећена сувишним детаљима богатог и разноврсног живота нашег грађанства у XVIII и XIX веку а местимично пресеца на скоро књижевним сликањем, поред свих својих недостатака има неоцењиву важност; она је темељ на коме ће данашњи и будући историчари правити историске синтезе и изводити закључке. А недостатака има доста, што је и разумљиво у овако опсежном, пипа-

вом и заморном послу. Препричавајући акта и вадећи из њих податке које је сматрао од важности, Стајић је у великој мери лишио извесна документа њихове документарне снаге и омогућио покаткад извођење и друкчијих закључака него што би се они дали извести из њихове целине; затим, имајући пред очима само историју Срба, материјал који је дат у изашлим књигама — обухватајући углавном само српски део докумената, — неће моћи дати тачну слику историје Новог Сада, па чак ни српске; јер иако су Срби у Новом Саду били доминантна национална група а српска култура давала обележје Новом Саду скоро кроз целу његову прошлост, не може се негирати утицај других националних група на културни живот а још мање на економски развитак града. Најзад, при сређивању грађе Стајић се руководио својим политичким принципима, не објављујући оно што је одударало од тих принципа. Тако су изостали подаци о оним чиниоцима и личностима који су ометали развитак српске грађанске класе — сви они који нису припадали Милетићеву покрету; из истих разлога, иако је то тадашњи градски одбор изричито захтевао, нису ушли подаци о Јаши Томићу који је у Новом Саду у своје време играо значајну улогу. Ти недостаци се осећају нарочито данас, после рата у коме је јако оштећен и архив новосадског магистрата, јер се неискоришћени документи никада више неће моћи пронаћи. Оставивши да историју националних мањина у Новом Саду „проучавају учени синови тих народа и племена“, Стајић је омогућио велику

празнину не само у састављању историје Новога Сада, него и у будућим научним изучавањима економских, социјалних и културних проблема нашега грађанског друштва. Међутим, мора се признати, само захваљујући овим радовима, оваквим какви су, може се говорити о празнинама а не о пустоши у овој области науке; јер су у грађи коју нам је Стајић оставио сачувани најважнији документи и подаци из најразноврснијих животних манифестација грађанске епохе, нарочито из времена формирања и успона грађанске класе. Историчар-аматер, Стајић није газио у историске изворе да пише „објективну“ историју Срба у Војводини, него да прикаже свет који се својом властитом снагом издигао из политичког и духовног ропства и ушао у друштво културних и напредних народа. Иако је на једном месту, приступајући сређивању своје архивске грађе, рекао да она не даје верну слику о човеку, јер се у судским актима износе углавном недељуди док се њихова добра дела прећуткују, он није дао материјал који би приказивао трулеж и расуло, неваљалство и порок, него снагу и виталност света који је приказивао; јер архивски податак, после проласка кроз Стајићево перо, није више оно што је био: он је сада, и поред тога што се иза њега види намрштено лице градског капетана или истражног судије, оптужба туженог против тужиоца, слика наличја власти и поретка.

Стајић је снажно зарии будак у брдо историске руде наше недавне прошлости; он је дао сиров материјал, очишћен тек од најнепотреб-

нијих наноса. У своме раду на прикупљању грађе, он се руководио Скерлићевим начелом: „Ако нам мајка природа није дала да дижемо зграде, није нам ускратила да носимо цигље и правимо малтер“. Он је скупљао материјал, али је већ имао пред очима зграду коју ће неко тим материјалом подићи. Стога, иако му нико не може одрећи „да се о истину свесно нисмо огрешили ником и ничем за љубав“, не може се не констатовати да је проучавање архивског материјала имало двоструки утицај: оно је, прво, допринело знатан удео у развојној линији пута његовог истраживача; и друго, некадашњи публициста и јавни радник, и трајни популаризатор слободарства и грађанског либерализма, Стајић је од малих камичака градио мозаик према својим идејама и жељама; он је градио свет, истина свет прошлости, који му је био равноправан и са истим идеалима и политичким схватањима; свет који га није од себе отискивао него га привлачио.

Нит која је везивала Васу Стајића, и преко зидова куће у којој је осамљенички живео и преко барикаде коју је око себе начинио свежњевима аката и фасцикала, са напредним снагама Војводине и Југославије била је тако чврста да ју ни најезда окупатора није могла прекинути. Настављајући и под окупацијом прибирање и сређивање архивске грађе, телесно болестан и духовно потиштен, он је са пуним учешћем пратио борбу и подвиге омладине са којом је склопио тако чврст савез и засновао топле, скоро родбинске, везе. У његову кућу су и даље долазили омладинци да узимају књиге на читање и да му саопште новости из спољњег света. Живећи духовно заједно са партизанима, он им се прикључио на први званичан позив руководства, без предомишљања; једино чега се бојао и због чега није и сам помишљао да пређе на ослобођену територију, јесте страх да, болестан и немоћан, не буде терет и сметња у раду и операцијама покрета. О томе свом прелазу он је написао писмо д-ру Милану Петровићу које, због његове занимљивости и значаја, доносим скоро у целини.

Драги Милане,

Ако ти је долазила Милица Пушићева, несумњиво ти је казала да смо ја и жена изишли у

шуму, међу партизане. Хоћеш ли се зачудити овом нашем кораку, можда га и осудити? Хоћу да ти рекнем побуде за овај излазак, и како се он десио.

Признаћу већ на почетку да у току три и по године никад нисам на овако шта ни помислио. 12 септембра 1944 Бака први пут споменула: како би било да и ми изиђемо? Ја сам одбио и саму помисао на тако што. А ипак, сутрадан, кад је курир донео Мири Сапунџићевој поруку, нек иште мој пристанак да ме изведу („а све друго да је њихова брига“), ја пристадох без размишљања.

Откуд та промена у расположењу?

На живот у Карловцима сам тако омрзнуо.

Са друге стране, о партизанском покрету сам овако мислио: то је покрет којем претстоји победа. У тај покрет улаже омладина Војводине сав идеализам за који је способна, а то је данас најбоља омладина наша. Ова ће победити уз руску помоћ, али уз неизмерне жртве у крви и у животима.

Мене зове та омладина, с којом смо јуче сарађивали, и ти и ја. Она тврди да би мој приступ њој много вредео. Осетих се поласкан да мене још неко треба. И тај неко шта тражи од мене? Да живот завршим оним, чиме сам га пре педесет година почео: социјализмом. Значи, никад боље!

Ризико? Свакако, ја најмање ризикујем. Мој живот једва ако може имати будућности, он је сав у прошлости. Трошно тело и у њем последње

пламсање духа. Шта је то према жртвама које подноси ова омладина!

*Мријеш ми данас, или мреши сушра:
Боље данас, о мање гријоше.*

А сад? Има више него месец дана како смо изишли. Да ли се кајемо?

Бака се гоји а ја болујем, али мислим да ово боловање није опасно. Што је главно, не могу рећи да ме је ко преварио. Како су нас другови извели од нашег винограда до VIII бригаде код Буковца, како су нас преко Гргетега и Нерадина са три чете спровели до Јаска, то не могу заборавити. Од Бешенова до Главног штаба аутом, а Главни одбор испразнио амбуланту да нам направи стан какав овде нико нема. Д-р Душко Замуровић нам наредио болничку храну, а доведоше нам Бошка и његова Луку да нам буду на руци.

Учинили су, дакле, све што су могли, а ако ми ни то није доста, то је мој малер.

Ето ти, драги Милане, искрена исповест о нама за последњи месец дана. Ја сам задовољан што нисам више у Карловцима, а нисам задовољан што сам још увек у виноградима Манђелоса, а нисам у нашој Руми, или у нашој Митровици.

Васа Сџајић

Прешавши на ослобођену територију у Фрушкој Гори, септембра 1944 године, он одмах пише чланке за Слободну Војводину и Истину

и постаје члан Главног народноослободилачког одбора Војводине (ГНООВ-а). Први пут у своме животу Васа Стајић на тај начин добија званично признање народа за који је, онако како је он мислио да је најбоље, радио и борио се; први пут у животу он је осетио истинску радост, јер је видео на великом стваралачком делу омладину која није била варљива фатаморгана, него жива и делотворна снага. У тој радости, он је са искреним заносом рекао: „Кад сам ово видео, сада могу да умрем“. Али он није умро. Дочекао је да доживи повратак у ослобођени Нови Сад на чијој је прошлости толико радио и о чијој је сјајној будућности маштао; доживео је да га ослобођени народ изабере, на изборима 1945 године, у Скупштину Главног народноослободилачког одбора Војводине; да постане први претседник Друштва за културну сарадњу Војводине са Совјетским Савезом; најзад, за њега највеће и најпуније задовољење, да постане претседник и доживотни почасни претседник Матице српске, и уредник Матичина „Летописа“ у коме је, као такав, био активан до последњег дана живота.

Стајићева смрт, — која је дошла на сам дан његова шездесетдеветог рођендана, 10 фебруара 1947, — пресекла је његов живот не онда када је он мислио да је доживео најсрећнији дан угледавши са каквим полетом његова омладина иде у смрт за извојевање слободе, него онда када је доиста доживео најсрећније дане у којима је та омладина са истим таквим полетом градила нови живот.

Дајући лик Васе Стајића, Стојан Јакшић га је овако описао као студента: „Високи сувоњав младић, тип лепога банатског лале, округлих црних очију и косе, ређих, мало опуштених бркова, умео је да говори не китњасто и фразерски, али да код слушаоца изазове утисак да износи истину свога дубокога уверења“. А када се посматрају Стајићеве фотографије из разних доба, оно што највише упада у очи, што одмах скрене на себе пажњу, то су његове црне очи у којима као да се огледа грозница стваралачке журбе и нестриљивости. А из целог његовог бића провејава широк и топао оптимизам, упркос тешким данима који су чинили претежни део његова живота. Његова „као бор права фигура“, — а заиста је био врло висок, — није се повила под теретом живота који је проживео; његов „бистри поглед“ није потамнео услед недаћа које су га пратиле у његовим крилатим подухватима.

Свакако, то извире из његове природе. „Ученик Сократа“, како је сам себе назвао, Стајић је био скоро аскета. За њега материјалне тешкоће нису претстављале велику бригу, „јер немамо много телесних потреба, и имамо само потребе духа“. Ниједно зло није за њега било тако страшно да би га тешко подносио, јер се

тешио тиме да од свих невоља које је прежи-
вео има и већих, и био срећан што је, у не-
срећи, избегао већу несрећу од оне која га је
снашла.

У *Споменици*, издатој поводом шездесетогодишњице Васе Стајића, ма колико њен тон био панегирички, — што је, уосталом, разумљиво код публикација такве врсте, — дата је у основи не само верна слика (иако не потпуна) његова лика, него и у суштини тачна оцена његове делатности. Тамо је речено: „Оно што ће остати од Васе Стајића, то нису првенствено његове књиге већ жив пример који је дао“; „Његово најбоље дело је његов живљени живот“; „Његови списи не изражавају његову сјајну и богату личност“ (Св. Марић). Његов живот, поучан и занимљив по својим лутањима и тражењима, набрекао од унутрашње тежње за великим и значајним акцијама и аскетски стегнут због скромне жеље за неистицањем и самозатајом, претставља занимљиву појаву. Он има у себи нечег књишког, нестварног; он даје утисак синтетизиране личности из литературе, а не човека који је многим спонама био везан за људе и стварне догађаје. Један од позних ученика Доситејевих, Стајић је своју личност изградио према начелима рационализма и хуманизма, зачињеним донекле идејама социјалне демократије, па је настојао да од слике те своје личности, изграђене на начелима почетне фазе капитализма, — изгради модел који треба да се реализује у његовој завршној фази. Међу-

тим, такав живот и такав лик могу да изазову поштовање али не и подражавање и примењивање.

На једном месту Стајић је рекао о себи: „с времена на време, довикивали смо нашим младим људима паролу темељитих социјалних рефорама, рефорама само по методи, револуција по садржају“, а о њему је речено да је „једини револуционар предратне Војводине“. Иако се не би могло прихватити ово мишљење, не може се порећи да је Стајић био у сталном сукобу са властима све до остварења народне власти у новој Југославији. Као ученик гимназије, он је због својих социјалних и политичких идеја, као „социјалиста“, морао да напусти школу у месту које је из књига, као мало пастирче, упознао и заволео; своју активност на подизању националне револуционарне свести Срба у Угарској испаштао је у затворима од Панчева и Сегедина до Сомбатхеља и Илаве на Вагу; за своју социјалну акцију добио је подругљиви назив „будућег комесара Совдепије“ и псовке националистичке штампе која га је називала „крмачом и скотом које Војводина треба мотком да премлати“; на књиге о Милетићу и Змају, — које са научне тачке гледишта имају крупних недостатака, иако су оне биле од великог значаја у време своје појаве, — дигла се неумољивом жестином грађанска критика и одагнала њихова писца са поља историографије.

Жудећи за слободом, националном и социјалном, и тражећи једнакост међу људима, Стајић се, и онда када се његова стаза удаљавала

од пута социјализма, никада није толико одвајао да би губио из вида крајњи циљ човечанства. Сматрати се учеником Светозара Марковића, држати предавања у радничким друштвима, пропагирати социјализацију „знања и умења“, заступати равноправност народа, укључујући и националне мањине, то су споне које су га спајале са социјалистичким покретом према коме никада није био непријатељски расположен.

Међутим, живећи „у временима великих догађаја и малих људи“, Васа Стајић није могао да развије све своје унутрашње способности које су проистицале из његовог социјалног положаја и урођене наклоности за истину, правду и братство међу људима. Одрасти у време када је Милетићева политика дошла у последњи и најзаоштренији стадиј, — ни са Бечом ни са Пештом, него с пушком у руци за национално ослобођење од империјалистичких држава, — и када се у већ диференцираном српском друштву у Војводини појавило ново питање, — „питање хлеба“, — као политички проблем и захтев, то је значило одредити се на једну или другу страну. Интелектуалац и грађанин који је ушао у круг грађанске либералне интелигенције, Стајић је прихватио национални део програма Милетићеве странке као примарни задатак времена, док је социјални део, за који су се залагали тзв. „вршачке социјалисте“, сматрао као питање другог реда. „Питању хлеба“ он је претпоставио проблем националног ослобођења; социјалној револуцији — националну. Поклоник идеја Француске револу-

није, либералац и демократа, у својим младим данима загрејан социјалистичким идеалима, Стајић није могао да се одвоји од класе у коју је био урастао, него је, онако осамљен како је био, тражио основац у књигама великих и напредних грађанских умова човечанства и у слободољубивим традицијама које су нам оставили Доситеј, Светозар Милетић и, донекле, Светозар Марковић. У доба када су се водиле битке под паролом „пролетери свију земаља уједините се“, Стајић је дизао заставу Доситеја — „брат је мио које вере био“, — која је некада значила читав револуционарни програм, али која је у време прве руске револуције од 1905 и велике Октобарске револуције, већ била изгубила свој некадашњи револуционарни смисао. У доба када је код нас већ био давно преведен „Комунистички манифест“ и знатно раширен раднички покрет, за Стајића је најидеалнија политичка платформа — Милетићев политички програм из седамдесетих година XIX века. Замутивши своје здраво осећање националног проблема и у основи правилна запажања социјалних гибања и трења литератским рационалистичко-либералистичким демократизмом и анархистичким труњем руског анархисте Кропоткина, он је тешко налазио излаз из „хаоса“ ствари у који је запало „поремећено“ човечанство. Живећи у вртлогу борбе између напредних снага и реакције не само на културном него и на политичком плану, он је желео да створи покрет који би помогао решавање свих друштвених проблема и победу праведне ствари. Али, без јасне оријентације у друштвено-поли-

тичким проблемима, он није могао да начини чврст и одређен културни и политички програм; а без практичних организационих способности и одређенога програма није се могао створити организован и јединствен покрет. С друге стране, његово лавирање између пролетаријата који је волео и буржоазије за коју га је везивало васпитање и друштвени положај, морало је довести до његовог повлачења из политичког и друштвеног деловања. Усамљен на ветрометини све заоштренијих социјалних сукоба, он је против своје воље бачен са попришта у тишину архивског рада из које га је извела напредна омладина и Комунистичка партија. Његов опроштај са јавним радом, изречен у зборнику „Војвођани о Војводини“ 1928 године, одише горчином: „Шта може о приликама и неприликама Војводине знати њен син ког је она као „непрактичног политичара“ одбацила, одрекла га се толико, да се он из јавног живота све више морао уклањати: најпре у школу, па у библиотеке, па у архиве?“

Али, и у овој мучној борби са самим собом и друштвом које га је спутавало, Стајић је допринео знатан део друштвеном прогресу. Као личност, као агитатор и публициста демократских снага у нашем народу, он није без значаја на фронту сузбијања антинародних политичких покрета и подржавању вере у демократију и социјалну правду. Његова борбеност се челичила у осујећивању првих фашистичких појава у Југославији и његов глас, међу првима у Југославији, смело је устајао против оних који су припремали и припремили терен за уво-

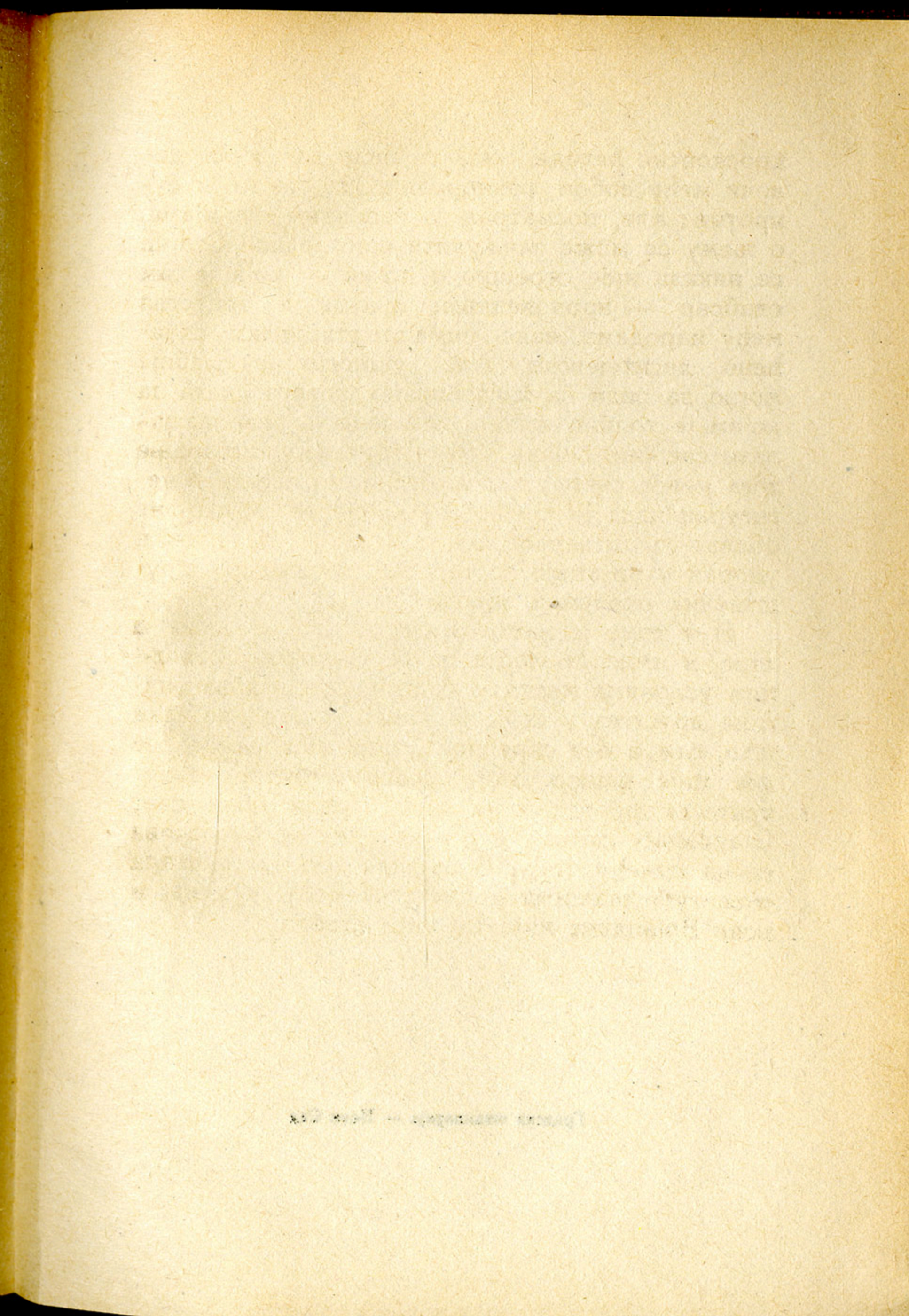
ђење фашизма и каснију издају земље; а у најтеже доба монархофашистичке диктатуре он се није устручавао да, кроз Милетића и Змаја, препоручи народима Југославије републику.

У делатности Васе Стајића, његовој публицистичкој активности, његовом просветилачком полету, његовим покушајима организовања омладине, његовим чланцима о књижевности и књигама о историји, види се и осећа извесно нестрпљење, журба да се што више захвати на огромном пољу друштвене делатности. Он је волео науку и осећао наклоности за научни рад, али се посветио посредовању између науке и народа, јер је, — рационалиста као што је био, — видео да ни најјасније истине науке нису допрле до народа; осећао је потребу писања, али су га још прече потребе пропагирања писмености одвеле на поље живе агитације; желео је да да студије о нашој богатој прошлости, али га је сиромаштво научне грађе одвело на поље архивског истраживања. Привлачен стално новим потребама народа који је волео искрено и дубоко, а потискиван назадним режимима и факторима и уз то помало збуњен многим питањима којима није мога да нађе решење, Стајић се често спотицао и посртао, трошио енергију на споредне послове, тако да није дао оно и онолико колико је могао дати човек његова знања и истрајности. Али оно што је дао није без значаја понекад ни као књижевни производ; а као историска грађа, његови радови скоро редовно имају знатну научну вредност.

Када се Стајићев идејни став сецка на ми-

кроскопске делове, онда се види да су ти делови међу собом разнородни, па често и супротни; али, посматран у основним линијама, о њему се може закључити само једно: Стајић се никада није огрешио о позив — који је сам одабрао — проповедника правде и братства међу народима, иако помало старински схваћено, доситејевски. Али, уколико је слабије могао да ради на изграђивању новог света за којим је толико жудео, тим јаче је знао да запази све оне појаве које спречавају стварање тога новог света; и док је био колебљив и несигуран када је требало утврђивати позитивне облике друштвеног живота, био је одлучан и упоран у негацији застарелих и назадних друштвених оквира и појава.

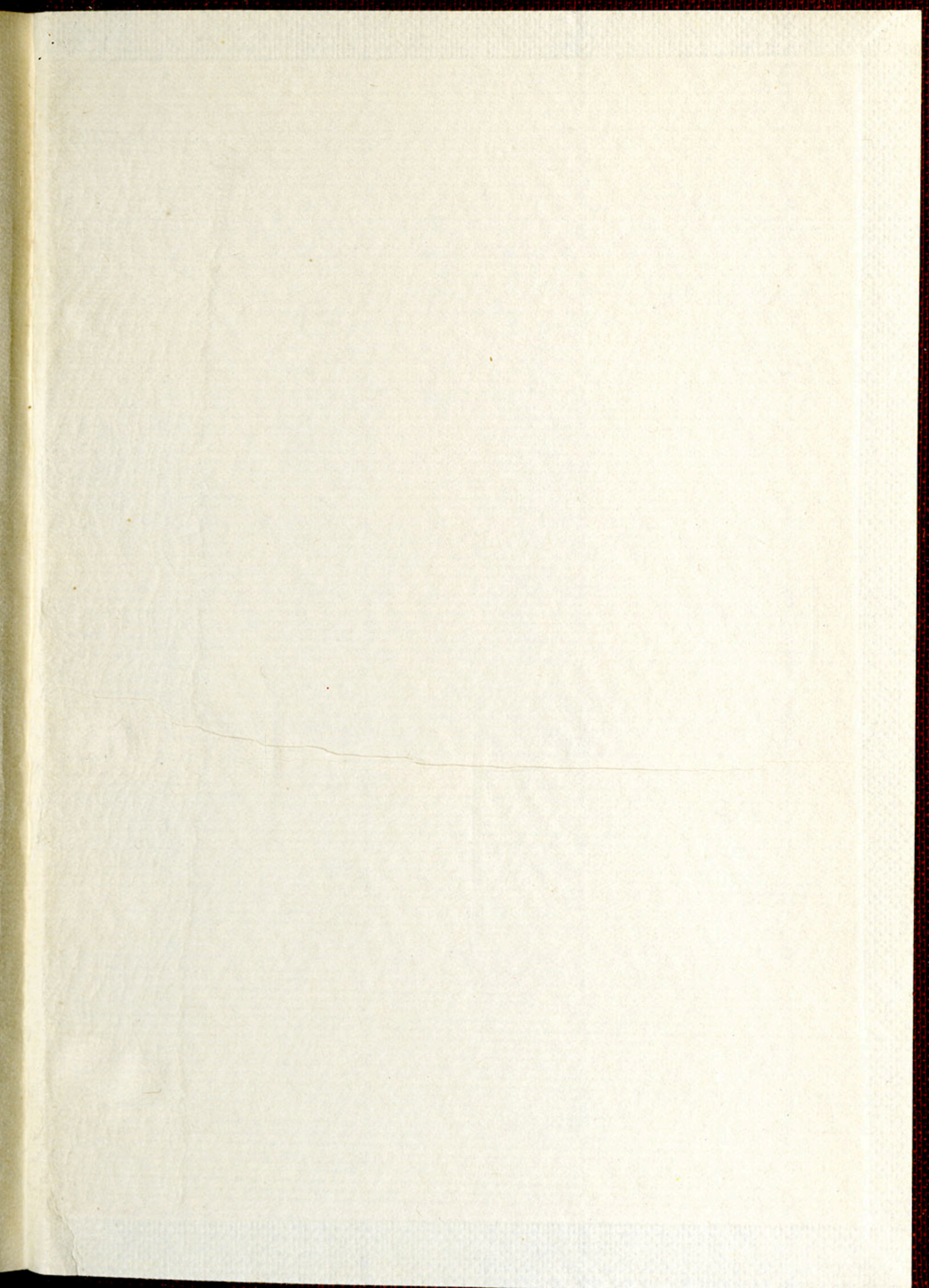
И у томе је његов значај: што је знао и хтео, и имао смелости да се у нимало повољним условима хвата у коштац са назадним снагама друштва у коме је живео; и утолико већи што, сам и без сарадника, није поклекнуо све док није нашао своје место у оквиру демократског фронта који данас гради нови свет Стајићевих снова. И у томе: што је био жива спона између старе Војводине која је маштала о свету једнакости и братства међу људима, и нове Војводине која тај свет ствара.

Градска штампарија — Нови Сад

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

~~100~~

Библиотека Матице српске

1949